European Commission
against Racism and Intolerance

ECRI

Commission européenne
contre le racisme et l'intolérance

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE

CRI(2017)37
Version monténégrine
Montenegrin version

IZVJEŠTAJ EVROPSKE KOMISIJE ZA BORBU PROTIV RASIZMA I NETRPELJIVOSTI (ECRI) O CRNOJ GORI

(peti ciklus procesa monitoringa)

Usvojen dana 20 juna 2017. godine

Objavljen dana 19 septembra 2017. godine

ECRI Secretariat
Directorate General II - Democracy
Council of Europe
F-67075 STRASBOURG Cedex
Tel.: + 33 (0) 3 90 21 46 62
E-mail: ecri@coe.int

www.coe.int/ecri

IZVJEŠTAJ EVROPSKE KOMISIJE ZA BORBU PROTIV RASIZMA I NETRPELJIVOSTI (ECRI) O CRNOJ GORI

(peti ciklus procesa monitoringa

Usvojen dana 20 juna 2017. godine

Objavljen dana 19 septembra 2017. godine

Ovaj dokument prevod je originalnog izvještaja. U slučaju potebe za tumačenjem mjerodavne su originalne verzije izvještaja na engleskom i francuskom jeziku

SADRŽAJ

PREDGOVOR **7**

SAŽETAK **9**

NALAZI I PREPORUKE **11**

I. ZAJEDNIČKE TEME **11**

1. ZAKONODAVSTVO PROTIV RASIZMA I RASNE DISKRIMINACIJE U ODNOSU NA PREPORUKU O OPŠTOJ POLITICI (GENERAL POLICY RECOMMENDATION - GPR) BR. 7 11
- KRIVIČNO PRAVO 11
- GRAĐANSKO I UPRAVNO PRAVO 12
- DOMAĆA SPECIJALIZOVANA TIJELA 13

2. GOVOR MRŽNJE 13
- PODACI 13
- GOVOR MRŽNJE U POLITIČKOM I DRUGOM JAVNOM DISKURSU 13
- GOVOR MRŽNJE NA INTERNETU I U MEDIJIMA 14
- GOVOR MRŽNJE KOJI JE USMJEREN NA SEKSUALNU ORJENTACIJU / RODNI IDENTITET 15
- REAKCIJA VLASTI 15

3. RASISTIČKO I HOMO/TRANSFOBNO NASILJE 17
- PODACI 17
- RASISTIČKO NASILJE 18
- HOMO/TRANSFOBNO NASILJE 18
- REAKCIJA VLASTI 19

4. POLITIKE INTEGRACIJE 20
- PODACI 20
- POLITIKE O ROMIMA 21
- REZULTATI POLITIKA 22
- IZBJEGLICE I MIGRANTI 26

II. TEME SPECIFIČNE ZA CRNU GORU **26**

1. PREPORUKE IZ ČETVRTOG CIKLUSA KOJE SU PREDMET PRELAZNE PROVJERE 26
2. DJELOTVORNOST ZAŠTITNIKA LJUDSKIH PRAVA I SLOBODA (OMBUDSMANA) 27
3. POLITIKE ZA BORBU PROTIV DISKRIMINACIJE I NETRPELJIVOSTI PREMA LGBT OSOBAMA. 28
- PODACI 28
- ZAKONODAVNA PITANJA 29
- PROMOVISANJE TOLERANCIJE I BORBA PROTIV DISKRIMINACIJE 30

PREPORUKE KOJE ĆE BITI PREDMET PROVJERE IZMEĐU DVA REDOVNA MONITORINGA (PRELAZNE PROVJERE) **33**

LISTA PREPORUKA **35**

BIBLIOGRAFIJA **39**

PREDGOVOR

Savjet Evrope osnovao je Evropsku komisiju za borbu protiv rasizma i netrpeljivosti (ECRI°) kao nezavisno tijelo za praćenje situacije u oblasti ljudskih prava koje je specijalizovano za pitanja koja se odnose na rasizam i netrpeljivost. Ova komisija sastavljena je od nezavisnih i nepristrasnih članova koji se postavljaju na osnovu svog moralnog autoriteta i priznate stručnosti u oblasti rasizma, ksenofobije, antisemitizma i netrpeljivosti.

U okviru svojih statutom definisanih djelatnosti, ECRI sprovodi posao praćenja situacije tj. monitoringa u svakoj državi članici Savjeta Evrope, gdje se analizira stanje sa aspekta rasizma i netrpeljivosti i daju se sugestije i prijedlozi za rješavanja utvrđenih problema.

U ovom se posebnom procesu prema svim državama članicama Savjeta Evrope postupa jednako. Sam posao odvija se u pet godišnjih ciklusa i svake godine obuhvati se 9 – 10 zemalja. Izvještaji iz prvog kruga završeni su krajem 1998. godne, oni iz drugog krajem 2002. godine, izvještaji iz trećeg kruga krajem 2007. godine, a iz četvrtog početkom 2014. godine. Posao na izvještajima iz petog kruga započeo je u novembru 2012. godine.

Metod rada na pripremi izvještaja obuhvata analizu dokumenata, posjetu predmetnoj zemlji, te povjerljiv dijalog sa organima vlasti te zemlje.

Izvještaji ECRI-a nisu rezultat ispitivanja ili svjedočenja i dokaza. To su analize koje se baziraju na velikom broju informacija prikupljenih iz najrazličitijih izvora. Proučavanje dokumenata bazira se na značajnom broju domaćih i međunarodnih pisanih izvora. Posjeta zemlji omogućuje direktne susrete sa vladinim i nevladinim sektorom sa ciljem da se prikupe detaljnije informacije. Proces povjerljivog dijaloga sa vlastima države koja je predmet monitoringa omogućuje da ti organi, ako to smatraju potrebnim, daju komentare na nacrt izvještaja sa ciljem da se isprave sve potencijalne činjenične greške koje se u izvještaju mogu pojaviti. Na kraju tog dijaloga vlasti predmetne države mogu, ukoliko to žele, da zahtijevaju da se njihovi stavovi dodaju finalnom izvještaju ECRI-a u vidu aneksa.

Peti krug izvještaja Komisije fokusira se na četiri teme koje su zajedničke svim državama članicama: (1) zakonodavna pitanja, (2) govor mržnje, (3) nasilje, (4) politike integracije; kao i na niz tema koje su specifične za svaku od zemalja. Također će se propratiti i preporuke iz četvrtog kruga koje nisu realizovane ili su dijelom realizovane tokom četvrtog kruga monitoringa.

U okviru petog ciklusa ponovo se zahtijeva prioritetno sprovođenje dvije konkretne preporuke odabrane iz reda preporuka datih u izvještaju. ECRI će najkasnije dvije godine nakon objavljivanja ovog izvještaja sprovesti proces prelazne provjere implementacije te dvije preporuke.

Izvještaj koji slijedi sastavio je ECRI i u potpunosti za njega preuzima odgovornost. On obuhvata situaciju do 23. marta 2017. godine i nijedan događaj iz perioda nakon tog datuma nije obuhvaćen u analizi koja slijedi niti je uzet u obzir u zaključcima i prijedlozima koje je dao ECRI.

SAŽETAK

Od usvajanja prvog izvještaja ECRI u odnosu na Crnu Goru 8. decembra 2012. godine, ostvaren je napredak u nizu oblasti.

Vlasti su poboljšale zaštitu od zločina iz mržnje kroz novu odredbu kojom su rasistička, homofobična i transfobična pobuda za izvršenje krivičnog djela predviđene kao otežavajuća okolnost. Zakon o zabrani diskriminacije eksplicitno zabranjuje rasnu diskriminaciju i govor mržnje.

Zaštitnik ljudskih prava i sloboda (Ombudsman) dobio je ovlašćenja da istražuje pritužbe, pokreće sudske sporove i učestvuje u njima.

U svim policijskim stanicama postavljeni su policajci za kontakt za LGBT osobe da bi se obezbijedilo da se nasilni napadi na pripadnike LGBT zajednice prijavljuju.

Zakon o vanparničnom postupku je izmijenjen u maju 2015. godine kako bi se uveo postupak za naknadni upis u knjigu rođenih, sa posebnim ciljem da se reguliše pravni status interno raseljenih Roma koji ne posjeduju lične isprave.

Vlasti su donijele novu Strategiju socijalne inkluzije Roma i Egipćana (Strategija za Rome 2016 - 2020), koja se fokusira na sedam strateških oblasti: zapošljavanje, obrazovanje, stanovanje, zdravstvenu zaštitu, socijalni status i porodičnu njegu i kulturu. Prethodnim strategijama za Rome ostvareni su određeni pozitivni rezultati: 58% romske djece pohađa osnovnu školu, oni sada dobijaju udžbenike, pribor i finansijsku pomoć za prevoz i obroke.

Ispunjavajući jednu od prioritetnih preporuka ECRI iz prvog izvještaja, vlasti su ostvarile napredak u zatvaranju kampa na Koniku obezbjeđivanjem stambenih rješenja za stanovnike kampa.

Poštovanje LGBT prava i nivo prihvatanja LGBT osoba u društvu poboljšao se usljed mjera koje su preduzete u okviru Strategije za poboljšanje kvaliteta života LGBT osoba (Strategija za LGBT osobe 2013-2018).

ECRI pozdravlja ova pozitivna dešavanja u Crnoj Gori. Međutim, uprkos postignutom napretku, postoje određena pitanja koja izazivaju zabrinutost.

Krivični zakonik Crne Gore još uvijek nije u potpunosti u skladu sa Preporukom o opštoj politici (General Policy Recommendation - GPR) br. 7 o nacionalnim zakonskim instrumentima za borbu protiv rasizma i rasne diskriminacije. Takođe i dalje ostaju praznine u zakonskim odredbama u oblasti građanskog i upravnog prava.

Nema pouzdanih podataka o govoru mržnje i nasilju koje je motivisano mržnjom. Krivični postupci se prelako odbacuju i većina slučajeva tretira se kao prekršaji. Zbog toga što ne dolazi do krivičnog gonjenja ne postoji djelotvorno odvraćanje od ovakvih krivičnih djela. Odredbe o rasističkoj motivaciji kao otežavajućoj okolnosti kod krivičnih djela takođe se rijetko primjenjuju zbog nedostatka znanja i stručnosti u pravosuđu da se prepozna zločin iz mržnje.

LGBT zajednica najčešća je meta govora mržnje i nasilja. LGBT lica predmet su pogrdnih komentara i kao pojedinci (na radnom mjestu ili u školi) ili kao grupa (od strane idejnih vođa ili predstavnika crkve). Društveni se mediji naročito mnogo koriste za napade na LGBT osobe. Predrasude protiv LGBT osoba i dalje su rasprostranjene, i oni doživljavaju različite oblike diskriminacije u svom svakodnevnom životu.

Nacionalne strategije za Rome nisu u potpunosti realizovane i situaciju romske zajednice i dalje karakteriše visok nivo isključenosti iz društva. Stopa osipanja iz škole i dalje je visoka, a pristup zapošljavanju alarmantno nizak.

Uprkos nastojanjima da se zatvori kamp na Koniku putem izgradnje stambenih jedinica, Romi koji žive u tom području i dalje su izloženi riziku od segregacije. Njihova integracija u društvu i dalje izmiče.

U ovom izvještaju ECRI zahtijeva da crnogorske vlasti preduzmu radnje u nizu oblasti. U tom kontekstu, ECRI u ovom Izvještaju daje niz preporuka, uključujući i sljedeće:

Propisi u oblasti krivičnog, građanskog i upravnog prava treba da se usklade sa Preporukom ECRI o opštoj politici (General Policy Recommendation) br. 7 o nacionalnim zakonskim instrumentima za borbu protiv rasizma i rasne diskriminacije.

Vlasti treba da uspostave sveobuhvatan sistem prikupljanja podataka o zločinima iz mržnje počinjenim iz rasističkih i homo/transfobičnih pobuda (govor mržnje i incidenti sa nasiljem).* Vlasti takođe treba da obezbijede obuku za službenike za sprovođenje zakona i za pravosuđe o zločinima iz mržnje i primjeni zakonskih odredbi vezanih za mržnju kao pobudu krivičnog djela.

Treba preduzeti mjere za borbu protiv govora mržnje na internetu, naročito intenziviranjem rada jedinice za borbu protiv visoko tehnološkog (*cyber*) kriminala u Policiji.

Vlasti treba da prate sprovođenje Strategije za Rome 2016-2020 i u saradnji sa civilnim društvom da ocijene napredak koji je ostvaren i da ponovo definišu parametre i ciljeve gdje je potrebno. Takođe treba obezbijediti održivost Strategije tako što će se za njeno sprovođenje opredijeliti odgovarajuća sredstva.

ECRI preporučuje da vlasti institucionalizuju i povećaju broj romskih medijatora/asistenata u predškolskim ustanovama i u osnovnoj školi kako bi se obezbijedilo da romska djeca pohađaju školu i kako bi se smanjio rizik od osipanja.* Vlasti takođe treba da usvoje integrisani pristup rješavanju stambenih pitanja Roma i da preduzmu mjere koje će omogućiti desegregaciju, kao i da obezbijede uključenost romske zajednice u proces donošenja odluka koje se odnose na stanovanje.

Vlasti treba da nastave da realizuju projekte iz Akcionog plana Straegije za LGBT osobe 2013-2018 i da uključe mjere koje imaju za cilj borbu protiv maltretiranja LGBT učenika u školama da bi se promovisala kultura tolerancije i poštovanja ovih lica.

* Ova će preporuka biti predmet prelaznog ispitivanja stanja koje vrši ECRI najkasnije dvije godine nakon objavljivanja ovog izvještaja.

NALAZI I PREPORUKE

I. Zajedničke teme

1. Zakonodavstvo protiv rasizma i rasne diskriminacije u odnosu na Preporuku o opštoj politici (General Policy Recommendation - GPR) br. 7[1]

- Krivično pravo

1. U Krivičnom zakoniku Crne Gore nalaze se odredbe koje odgovaraju Preporuci ECRI o opštoj politici (GPR) br. 7 o nacionalnim zakonskim instrumentima za borbu protiv rasizma i rasne diskriminacije. ECRI konstatuje da su mnogi od ključnih elemenata GPR br. 7 obuhvaćeni, a analiza koja slijedi fokusira se uglavnom na postojeće praznine.

2. Članom 370 (1) Krivičnog zakonika inkriminiše se podstrekavanje na nasilje i mržnju, a podstrekavanje na diskriminaciju kažnjivo je po članu 443 (3), kao što predviđa GPR br. 7 stav 18 a. U članu 443 (3) nalazi se neiscrpna lista osnova, a član 370 (1) ne pominje kao osnov jezik i državljanstvo. Seksualna orjentacija i rodni identitet takođe se ne pominju[2].

3. Član 199 Krivičnog zakonika sankcioniše javno izlaganje poruzi pripadnika nekog naroda ili nacionalne i etničke grupe koje žive u Crnoj Gori. Ova odredba čini se ograničenom u odnosu na GPR br. 7 stav 18b, prema kome rasističke uvrede takođe treba da budu kažnjive ukoliko su usmjerene protiv bilo kog lica ili grupe lica, bez obzira na njihovu prirodu i na to gdje žive. Član 168 koji se odnosi na prijetnju, kada se uzme zajedno sa članom 42a, prema kojem se mržnja zbog pripadnosti rasi, vjeroispovjesti, nacionalne ili etničke pripadnosti, pola, seksualne orijentacije ili rodnog identiteta drugog lica smatra otežavajućom okolnošću za sva druga krivična djela kao po stavu 21 GPR br. 7, u skladu je sa uslovom GPR br. 7 stav 18c ali nedostaju osnovi jezika i državljanstva.

4. Član 443 (3) Krivičnog zakonika inkriminiše iznošenje u javnosti, sa rasističkim ciljevima, ideologije o superiornosti neke grupe ljudi, kao što je predviđeno u GPR br. 7 stav 18d. Iako ECRI pozdravlja izmjene i dopune Krivičnog zakonika iz 2013. godine, u kojima je proširena grupa zabranjenih osnova kako bi se obuhvatio pol, invaliditet, seksualna orijentacija, rodni identitet i druga lična svojstva, ECRI konstatuje da osnov jezika i državljanstva i dalje nisu uključeni.

5. Krivični zakonik ne sadrži posebnu odredbu o zabrani širenja u javnosti, distribuiranja, proizvodnje i čuvanja rasističkih pisanih, slikovnih ili drugih materijala, kako se preporučuje u GPR br. 7 u stavu 18f, uprkos činjenici da je Crna Gora ratifikovala Dodatni protokol uz Konvenciju o računarskom kriminalu koji se odnosi na inkriminisanje akata rasističke i ksenofobične prirode počinjene kroz računarski sistem.

6. U svom prvom izvještaju, ECRI je preporučio uvođenje u krivično pravo odredbe koja će izričito uzeti u obzir rasističku motivaciju krivičnog djela kao posebnu otežavajuću okolnost u skladu sa GPR br. 7 stav 21. ECRI stoga pozdravlja uvođenje člana 42a Krivičnog zakonika 2013. godine koji uspostavlja rasnu mržnju i mržnju na osnovu vjeroispovjesti, nacionalnog i etničkog porijekla, pola, seksualne orijentacije ili rodnog identiteta kao otežavajuće okolnosti za sva krivična djela.

---

[1] Prema Preporuci o opštoj politici br. 7 "rasizam" znači uvjerenje da osnov kao "rasa", boja, jezik, vjeroispovjest, nacionalnost ili nacionalno ili etničko porijeklo poravdava nepoštovanje lica ili grupe lica sa idejom superiornosti nekog lica ili grupe lica. Prema Preporuci br. 7 "rasna diskriminacija" ima sljedeće značenje: svaki oblik različitog postupanja na osnovama kao što je "rasa" boja, jezik, vjeroispovjest, nacionalna pripadnost, nacionalno ili etničko porijeklo, koje nema objektivno ili razumno opravdanje.

[2] GPR br. 7 ne sadrži ove osnove, međutim, oni su relevantni za dijelove I.1, I.3 i II.3 ovog izvještaja.

7. ECRI preporučuje da vlasti usklade Krivični zakonik sa Preporukom o opštoj politici (GPR) br. 7 kako se navodi u stavovima gore; naročito treba da (i) u sve krivično-pravne odredbe koje imaju za cilj suzbijanje rasizma i netrpeljivosti uključe osnove jezika i državljanstva, kao i seksualne orijentacije i rodnog identiteta, (ii) inkriminišu rasističke uvrede protiv lica ili grupe lica, bez obzira na to gdje žive, i (iii) inkriminišu širenje u javnosti i distribuiranje ili proizvodnju ili pohranjivanje sa ciljem širenja u javnosti ili distribuiranja, sa rasističkim ciljem, pisanih, slikovnih ili drugih materijala koji sadrže rasističke manifestacije.

- **Građansko i upravno pravo**

8. Što se tiče korišćenja građanskog i upravnog prava za borbu protiv rasizma i rasne diskriminacije, ECRI konstatuje da član 2 Zakona o zabrani diskriminacije zabranjuje neposrednu i posrednu diskriminaciju i navodi veliki broj neiscrpnih osnova, uključujući "rasu", boju kože, nacionalnu pripadnost, socijalno ili etničko porijeklo, jezik, rodni identitet i seksualnu orijentaciju, u skladu sa GPR br. 7 stav 4.

9. Što se tiče formi diskriminacije, u Zakonu o zabrani diskriminacije ne pominje se diskriminacija udruživanjem[3], što je suprotno preporuci iz stava 6 Preporuke o opštoj politici br. 7.

10. Zakon o zabrani diskriminacije ne sadrži nijednu odredbu koja bi odgovarala stavu 8 GPR br. 7 o dužnosti javnih vlasti da promovišu jednakost i da sprečavaju diskriminaciju u obavljanju svojih funkcija. Štaviše, iako član 8 Zakona o javnim nabavkama sadrži upućivanje na princip jednakog tretmana, samo se obavezuju ugovarači da ne vrše diskriminaciju među kandidatima tokom javnog poziva na tender, a ne, kako se zalaže GPR br. 7 stav 9, da se obezbijedi da strane kojima se dodjeljuju ugovori, zajmovi, grantovi i drugi benefiti poštuju i promovišu politiku nediskriminacije.

11. Nema pozivanja na Zakon o zabrani diskriminacije niti neki drugi propis koji bi promovisao suzbijanje javnog finansiranja organizacija ili političkih partija koje promovišu rasizam kao što je predviđeno u GPR br. 7 stav 16. Što se tiče mogućnosti raspuštanja takvih organizacija prema stavu 17, u Ustavu postoje odredbe kojima se zabranjuje organizacijama da podstiču na nacionalnu, rasnu ili vjersku mržnju[4] i omogućavaju da Ustavni sud zabrani takve organizacije. [5]

12. ECRI preporučuje da vlasti izmjijene anti-diskriminacijske propise kako bi se popunile praznine koje smo pomenuli ranije u tekstu, a u skladu sa Opštom preporukom o politici (GPR) br. 7. Naročito je potrebno sljedeće: i) da se uključi diskriminacija zbog udruživanja, ii) da se uvede zakonska odredba kojom će se vlasti obavezati da u obavljanju svojih funkcija promovišu ravnopravnost i sprečavaju diskriminaciju, iii) da se uključi izričita obaveza da se obezbijedi da one stranke kojima javne vlasti dodijele ugovore, zajmove, donacije ili druge benefite poštuju i promovišu politiku nediskriminacije, i iv) da se predvidi obaveza da se suzbije javno finansiranje organizacija ili političkih partija koje promovišu rasizam.

---

[3] EELN (2015): 37 and EELN (2016): 27. ECRI podsjeća da diskriminacija udruživanjem nastaje kada se protiv lica vrši diskriminacija na osnovu njegovog/njenog udruživanja ili kontakata sa jednim ili više lica određenih po osnovu jednog od nabrojanih osnova. Takav bi bio slučaj, npr. odbijanja da se zaposli neko lice jer je u braku sa licem koje pripada nekoj određenoj etničkoj grupi. V. stav 16 Obrazloženja GPR br. 7.

[4] Član 55 Ustava.

[5] Član149 (6) Ustava.

- **Domaća specijalizovana tijela** [6]

13. Zaštitnik ljudskih prava i sloboda (Ombudsman), osnovan 2003. godine automni je državni organ koji je nezavisan i ne mogu mu se davati uputstva u obavljanju njegovih dužnosti, a njegov budžet predstavlja zasebnu stavku u državnom budžetu. U svom prvom izvještaju ECRI je preporučila da vlasti daju Ombudsmanu istražna ovlašćenja ili posebno pravo da pokreće sudske postupke i učestvuje u njima, u skladu sa GPR br. 7. Nakon izmjena i dopuna zakona 2014. godine[7], nadležnosti ombudsmana proširene su kako bi, između ostalog, on imao ovlašćenje da vrši istrage po pritužbama, daje mišljenja i preporuke o konkretnim slučajevima diskriminacije, savjetuje tužioce i pokreće sudske predmete ili djeluje u svojstvu umješača. ECRI sa zadovoljstvom konstatuje da su ovlašćenja Ombudsmana sada u skladu sa GPR br. 2 o specijalizovanim organima za suzbijanje rasizma, ksenofobije, antisemitizma i netrpeljivosti na nacionalnom nivou i sa stavom 24 GPR br. 7.

14. Više informacija o djelotvornosti Ombudsmana može se naći u dijelu II.2. Teme specifične za Crnu Goru.

2. Govor mržnje [8]

- **Podaci**

15. ECRI sa žaljenjem konstatuje da nema pouzdanih podataka o govoru mržnje u Crnoj Gori. Prema OEBS-u, podatke o govoru mržnje, ne praveći razliku između govora mržnje i nasilja motivisanog mržnom prikupljaju Tužilaštvo i Vrhovni sud, ali od 2009. godine nisu predati podaci u sistem OEBS/ODIHR-a za godišnje izvještavanje o govoru mržnje.[9] Policija takođe registruje incidente, ali podaci koje prikupe ovi različiti organi za sprovođenje zakona ne klasifikuju se uvijek na isti način i nisu raščlanjeni na osnovu toga da li im je motiv mržnja. Prema informacijama koje su dostavile vlasti, u periodu između 2011. godine i 2016. godine, najmanje 86 incidenata vezanih za govor mržnje prijavljeno je policiji. U samo šest predmeta došlo je do krivičnog gonjenja po članu 370 i 443 Krivičnog zakonika, a u dva od tih šest slučajeva krivično gonjenje još uvijek je u toku; u druga dva predmeta tužilac je odustao od krivičnog gonjenja, a posljednja dva su poslata na sudove za prekršaje. [10]

16. ECRI preporučuje da vlasti uvedu sistem za prikupljanje raščlanjenih podataka da bi se obezbijedio koherentan i integrisan pregled predmeta, putem evidentiranja specifičnog motiva rasističkih i homo/transfobičnih zločina iz mržnje (govor mržnje i nasilje) koji su prijavljeni policiji, kao i da se obezbijedi da se prate aktivnosti sistema pravosuđa i da ti podaci budu dostupni javnosti.

- **Govor mržnje u političkom i drugom javnom diskursu**

17. Kako je pomenuto u prvom izvještaju ECRI (stav 65), Crna Gora, generalno gledano, dobar je primjer multi-etničkog sklada i govor mržnje - barem u onoj

---

[6] Nezavisni organi vlasti kojima je izričito povjeren zadatak borbe protiv rasizma, ksenofobije, antisemitizma, netrpeljivosti i diskriminacije po osnovama kao što su etničko porijeklo, boja, državljanstvo, vjeroispovjest i jezik (rasna diskriminacija), na nacionalnom nivou.

[7] Zakon o zaštitniku ljudskih prava i sloboda (Sl. list Crne Gore 18/ 14)

[8] Prema Preporuci ECRI o opštoj politici (GPR) br. 15 o suzbijanju govora mržnje, "govor mržnje" predstavlja zagovaranje, promovisanje ili podstrekavanje u bilo kojoj formi blaćenja, mržnje ili klevetanja lica ili grupe lica, kao i svako uznemiravanje, vrijeđanje, negativni stereotipi, stigmatizacija ili prijetnje u odnosu na takvo lice ili grupu lica i opravdavanje svih prethodnih vrsta izražavanja na osnovu "rase", boje, porijekla, nacionalnog ili etničkog porijekla, starosti, invaliditeta, jezika, vjeroispovjesti ili uvjerenja, pola, roda, rodnog identiteta, seksualne orijentacije i drugih ličnih svojstava ili statusa.

[9] OEBS/ODIHR, Izvještavanje o govoru mržnje: Crna Gora, http://hatecrime.osce.org/montenegro

[10] Nakon usvajanja Zakona o sudovima u martu 2015. godine, jurisdikcija za krivična djela rasne i druge diskriminacije iz člana 443 Krivičnog zakonika prenesena je na viši sud pred kojim je nadležan viši državni tužilac. ECRI nije dobio statističke podatke o broju predmeta od usvajanja ovog zakona.

najtežoj formi - rijetka je pojava. Međutim, ECRI je obaviješten da, iako rijetko, netolerantnih političkih izjava ipak ima[11], naročito u vrijeme izbora. OEBS je prijavio niz pritužbi koje se odnose na navode o govoru mržnje tokom predizborne kampanje 2012. godine.[12] Na primjer, tadašnji Premijer nazvao je svoje oponente "Četnicima" (naziv srpskih paravojnih snaga tokom drugog svjetskog rata), implicirajući da je opozicija pod uticajem srpske nacionalisičke politike i lokalnih tajkuna koji su udružili snage da "uguše Crnu Goru". Tokom iste kampanje, tadašnji lider glavnog opozicionog bloka govorio je o vladajućoj partiji kao "fašističkoj sekti i korovu koji treba istrijebiti". OEBS je konstatovao da je, iako je izborna kampana 2016. godine generalno gledano sprovedena u duhu poštovanja, ton ipak bio konfrontacijski i političke partije su se bavile ličnim napadima. [13]

18. Izvještaji ukazuju na to da je bilo pogrdnih javnih izjava u kontekstu dugoročnih tenzija, često sa političkim konotacijama, između sveštenstva i poklonika Srpske pravoslavne crkve (SPC) i sveštenstva i poklonika Crnogorske pravoslavne crkve (CPC). Tokom 2012. godine, SPC je predala pritužbu protiv Predsjednika Skupštine, poslanika Socijal-demokratske partije i poglavara CPC zbog govora mržnje i uvreda koje su na njen račun izgovorene. Nadalje, izvještaji su ukazali na to da je SPC koristio netolerantni govor protiv Muslimana[14] kritikujući oživljavanje islamističkog uticaja na Balkanu.

- **Govor mržnje na Internetu i u medijima**

19. Izvještaji ukazuju na to da su neki mediji u Crnoj Gori povremeno pribjegavali senzacionalizmu, objavljujući materijale koji su se mogli smatrati govorom mržnje.[15] Internet se sve više koristi za prenošenje takvih materijala.[16] Štaviše, komentari koji sadrže uvredljiv jezik, uvrede i govor mržnje koji potpiruje već postojeću podjelu između Srba i Crnogoraca[17] kao i mržnju prema drugim grupama, naročito LGBT osobama (v. stavove 22-23 ovog izvještaja), pojavljuju se na različitim Internet portalima. Na primjer, onlajn platforme često se koriste da se Srbi opišu kao "opresori" i "koljači", dok se pobornici vladajuće partije koja je dugo na vlasti pominju kao "fašisti" i "ljubitelji[18] Šiptara".[19]

20. Tokom 2014. godine, nakon što je izbilo nasilje na terenu na fudbalskoj utakmici Srbija-Albanija u Beogradu, naslovnica crnogorskog izdanja dnevnih novina sa sjedištem u Beogradu, *Informer,* naziva Albance "Šiptarima". Iako je Informer objavio izvinjenje nakon reagovanja, tužilac je pokrenuo krivični postupak protiv glavnog i odgovornog urednika na osnovu narušavanja ugleda "manjinskog naroda".[20]

21. Izražena je i zabrinutost zbog izvještaja medija kojima se prenose stereotipizirani ili čak ponižavajući prikazi žena.[21] ECRI podsjeća na posebnu opasnost od govora mržnje koji je usmjeren prema ženama na osnovu njihove rodne pripadnosti, često zajedno sa jednim ili više drugih svojstava (vjeroispovjest,

---

[11] Specijalni izvjestilac UN (2014. godina): stav 65.

[12] OEBS (2012): 17.

[13] OEBS (2017): 11.

[14] Državni sekretarijat SAD (US Department of State (2014): 1.

[15] CommDH(2014)13: stav 120.

[16] Institut za medije Crne Gore (2013): 7.

[17] Ibid.

[18] Institut za medije Crne Gore, *op.cit:* 8.

[19] Pogrdni i uvredljiv termin koji se koristi za Albance.

[20] Balkan Insight (2014b).

[21] CEDAW (2011): stav 16.

starost ili etničko porijeklo), a može da utre put nasilju.[22] Mediji treba stoga da obrate posebnu pažnju da ne ponavljaju rodne stereotipe i da preduzmu mjere za suzbijanje upotrebe seksističkog govora mržnje.

- **Govor mržnje koji je usmjeren na seksualnu orjentaciju / rodni identitet**

22. ECRI sa zabrinutošću konstatuje da LGBT osobe, i kao pojedinci (na primjer na radnom mjestu ili u školi) i kao grupa (u izjavama idejnih vođa kao što su predstavnici crkve), jesu glavna meta govora mržnje u Crnoj Gori.[23] Izvještaji pokazuju da se društveni mediji i sajtovi za ugovaranje sastanaka LGBT osoba posebno koriste da se anonimno napadnu i maltretiraju lia za koja se zna ili sumnja da su LGBT osobe.[24] Tokom 2015. godine, direktor nevladine organizacije LGBT Forum Progress bio je predmet prijetnji i verbalnog maltretiranja gupe od tri muškarca.

23. Prijavljeni su brojni incidenti koji su vezani za govor mržnje koji su na račun LGBT osoba upućivali predstavnici Srpske pravoslavne crkve. Toom 2016. godine na proslavi Pravoslavne Nove godine na glavnom trgu u Podgorici, sveštenik Srpske pravoslavne crkve koristio je blatantno homofobne izraze[25] protiv LGBT zajednice dok je aludirao na logo crnogorske parade ponosa.

- **Reakcija vlasti**

24. ECRI smatra govor mržnje naročito zabrinjavajućim, ne samo zato što je to često prvi korak u procesu ka fizičkom nasilju, već i zbog pogubnih emotivnih i psiholoških posljedica koje govor mržnje ima za lica koja su njegova meta. Odgovarajuće reakcije uključuju kanale za sprovođenje zakona (krivično-pravne, građansko-pravne i upravno-pravne sankcije), ali i druge mehanizme za suzbijanje štetnih posljedica govora mržnje, kao što su prevencija, samoregulacija i kontra narativ.

25. Što se tiče krivično-pravnog reagovanja, ECRI konstatuje da se govor mržnje kažnjava po članovima 370 i 443 Krivičnog zakonika (v. stavove 2 i 4). Što se tiče upućivanja u krivičnom pravu na podstrekavanje mržnje na osnovu seksualne orjentacije i rodnog identiteta, ECRI upućuje na svoju preporuku u stavu 7 ovog izvještaja.

26. Uprkos činjenici da se govor mržnje kažnjava po zakonu, ECRI konstatuje da je veoma mali broj slučajeva koji zaista završe pred sudom. Čak i veoma teški slučajevi podstrekavanja na rasnu i homofobnu mržnju tretiraju se kao prekršaji i rijetko rezultiraju osuđujućim presudama.[26] Na primjer, u slučaju sveštenika SPC (v. stav 23) nije podignuta optužnica. U tom smislu, ECRI pozdravlja drugačiji zaključak koji je donio Ombudsman koji je utvrdio da izjave ovog sveštenika sadrže elemente govora mržnje protiv pripadnika LGBT zajednice i zbog toga izdao preporuku da se sveštenik javno izvini i da se uzdrži od daljeg govora mržnje.[27] ECRI sa žaljenjem konstatuje da ova preporuka Ombudsmana nije ispunjena.

27. Vlasti su obavijestile ECRI da je u predmetu dnevnih novina *Informer* (v. stav 20) glavni i odgovorni urednik osuđen i da mu je naloženo da plati novčanu kaznu od

---

[22] V. Preambula GPR br. 15.

[23] Evropski parlament (2016).

[24] Državni sekretarijat SAD (US Department of State (2015): 34.

[25] Sveštenik J. Plamenac je izjavio: "Neka se crnogorski brk sa pederskih zadnjica vrati tamo gdje je bio u naših slavnih predaka." Dalje je izjavio za dnevni list "Pobjeda": ,,Ako njima (LGBT) rastu brci ispod nosa, a nose ih na zadnjici, e, to je sprdanje sa Crnogorcima, kojima je brk simbol časti, koji su onog ko bi im se dotakao brka ubijali.“

[26] V. i CERD (2014); stav 9.

[27] Odluka Ombudsmana, br 51/ 16, 9.5.2016.

3 000 eura, što je minimalna kazna za takva djela.[28] Što se tiče verbalnih napada na direktora LGBT Forum Progress (v. stav 22), sud u Podgorici osudio je tri muškarca na po tri mjeseca zatvora. [29]

28. Što se tiče reagovanja u građanskom i upravnom pravu, ECRI sa zadovoljstvom konstatuje da je 2014. godine, u Zakon o zabrani diskriminacije govor mržnje uveden u članu 9a. Nadalje, član 20 Zakona o zabrani diskriminacije prepoznaje akte diskriminacije koji se šire kroz javne medije kao teške oblike diskriminacije.

29. Zakon o elektronskim medijima koji pokriva i radio i televiziju u javnom i privatnom sektoru, u članu 48 propisuje da se audio-vizuelnim medijskim uslugama, koje uključuju elektronske publikacije, ne smije podsticati, omogućavati podsticanje ili širiti mržnja ili diskriminacija po osnovu, između ostalog, rase, jezika rodnog identiteta ili seksualne orijentacije. Agencija za elektronske medije (AEM), koja je nezavisan javni organ, koji vrši nadzor nad poštovanjem pravnog okvira od strane medija, i ima ovlašćenja da izdaje upozorenja, izriče novčane kazne ili privremeno ili trajno suspenduje licence.[30] Ova agencija takođe prima pritužbe od pravnih i fizičkih lica. ECRI je obaviještena da od 2011. godine nisu izricane sankcije. ECRI sa jedne strane podstiče AEM da izriče sankcije kadgod je to potrebno, i u isto vrijeme pozdravlja usvajanje Pravilnika o programskim standardima u elektronskim publikacijama koji sadrži i zabranu govora mržnje.

30. Zakon o medijima, koji obuhvata samo štampane medije, u članu 23 zabranjuje objavljivanje informacija kojima se podstrekava diskriminacija, mržnja ili nasilje protiv lica po osnovu rase, vjeroispovjesti, nacionalnog porijekla, etničke grupe, rodne i seksualne orjentacije. ECRI konstatuje da je medijska zajednica u Crnoj Gori i dalje podijeljena kada je riječ o formiranju jednog organa koji bi bio zadužen za praćenje i jačanje profesionalnih i etičkih standarda u novinarstvu. Uprkos činjenici da postoje dva samo-regulatorna tijela - Medijski savjet za samoregulaciju (Medijski savjet) i Samoregulatorni savjet za lokalnu štampu - neki vodeći mediji su uveli i svog medijskog ombudsmana, a mnogi drugi su ostali van procesa samo-regulacije. U tako fragmentiranom okruženju, čini se da je Medijski savjet jedina aktivna organizacija koja se bavi praćenjem poštovanja Kodeksa novinara koji sadrži posebne odredbe o zabrani govora mržnje.[31] ECRI je obaviješten da Medijski savjet nije mogao da vrši aktivnosti praćenja 2015. godine zbog nedostatka sredstava, ali je dobio 42 pritužbe za kršenje Kodeksa novinara. Ombudsman je takođe naveo da podaci koje je dostavio Medijski savjet pokazuju da štampani i elektronski mediji često krše ljudska prava objavljivanjem netačnih informacija, korišćenjem govora mržnje, i širenjem etničke mržnje.[32]

31. ECRI preporučuje da, bez zadiranja u nezavisnost medija, vlasti ohrabre medije da obezbijede bolje poštovanje etičkih standarda i da pruže obuku sa tim ciljem. ECRI takođe preporučuje da vlasti pokrenu kampanju podizanja svijesti zajedno sa medijskim samo-regulatornim tijelima za sprečavanje i suzbijanje govora mržnje.

32. Što se tiče Interneta, Crna Gora je 2010. godine ratifikovala Dodatni protokol uz Konvenciju o računarskom kriminalu koji se bavi inkriminacijom djela rasističke i ksenofobične prirode koja su počinjena putem računarskih sistema. Ovaj protokol je i stupio na snagu za Crnu Goru iste te godine. ECRI konstatuje da je Crnogorski nacionalni Tim za odaziv na incidentne situacije kod računarskih sistema (CIRT) uspostavljen u okviru Ministarstva za informaciono društvo i

---

[28] Balkan Insight (2015a).

[29] ILGA Europe (2016): 122; Balkan Insight (2015d).

[30] http://www.ardcg.org/index.php

[31] Princip 5. Novi Kodeks novinara usvojen je u aprilu 2016. godine, Balkan Insight (2016).

[32] Ombudsman (2014): 34.

telekomunikacije sa ciljem da skida i uklanja nezakonite sadržaje u saradnji sa pružaocima usluga interneta. U Policiji Crne Gore osnovana je grupa za borbu protiv visoko tehnoloskog kriminala. Međutim, prema riječima nevladinih organizacija, pritužbe da postoje prijetnje i podstrekavanje na mržnju, naročito na društvenim mrežama, koje su uglavnom usmjerene na LGBT osobe, obično se odbacuju i ne istražuju na pravi način od strane policije, uglavnom zbog nedostatka kapaciteta ili zato što se smatraju beznačajnima.

33. ECRI preporučuje da se rad jedinice za računarski kriminal intenzivira i da im se pruže odgovarajući tehnički i ljudski resursi i obuka za suzbijanje govora mržnje na Internetu.

34. Kada je riječ o obuci, vlasti su, u saradnji sa OEBS-om, donijele plan primjene zakonodavstva u oblasti borbe protiv diskriminacije koji obuhvata plan edukacije koji predviđa razne aktivnosti obuke.[33] Tokom 2013-2014. godine organizovani su seminari u okviru Programa obuke protiv govora mržne za organe za sprovođenje zakona (TAHCLE) koji sprovodi OEBS-ODIHR.[34] Iako ove aktivnosti pomažu da se poboljša kapacitet organa za sprovođenje zakona, državno tužilaštvo i pravosuđe naglasili su da nastavljaju da imaju problema - i u određenoj mjeri konfuziju - u identifikovanju zločina/govora mržnje i primjeni zakonodavstva. ECRI konstatuje da, uprkos drastičnom povećanju budžeta 2016. godine (povećanje od 135,2% u poređenju sa 2015. godinom), Centar za obuku u sudstvu i državnom tužilaštvu koji pruža inicijalnu i kontinuiranu obuku i dalje mora da se oslanja na podršku donatora u organizaciji specijalizovanih obuka.

35. ECRI preporučuje da se pojačaju aktivnosti obuke za za službenike za sprovođenje zakona i pravosuđe o zločinima iz mržnje. Te obuke treba da obuhvate i zločine iz mržnje bazirane na homo/transfobiji. ECRI takođe preporučuje da vlasti izvrše ocjenu uticaja kako bi ocijenili obuku i utvrdili do koje mjere ona pomaže da se efikasno identifikuju zločini iz mržnje i, ako je potrebno, da se ona prilagodi.

36. ECRI smatra da političke i javne ličnosti treba da zauzmu čvrst stav protiv netolerantnih izjava putem kontra narativa čak i ako te izjave ne dostignu nivo koji se mora dostići da bi se za njih izrekle krivične sankcije. ECRI ima malo dokaza da se javne ličnosti aktivno uključuju u kontra narativ. Što se tiče homofobnih izjava sveštenika SPC (v. stav 23), nije bilo zvanične reakcije Srpske pravoslavne crkve. Međutim, ima primjera dobre prakse. Na primjer, 2012. godine, tadašnji premijer strogo je osudio širenje govora mržnje usmjerenog na LGBT zajednicu i druge vulnerabilne grupe i snažno podstakao medije da ne doprinose takvim pojavama kroz svoje uredničke politike.[35]

37. ECRI preporučuje da vlasti razgovaraju sa liderima Srpske pravoslavne crkve o načinima na koje Crkva može da koristi svoje moralne stavove da sprečava i suzbija govor mržnje, uključujući i onaj usmjeren protiv LGBT osoba, i da obezbijedi da se njihovi predstavnici uzdrže od pogrdnih komentara.

3. Rasističko i homo/transfobno nasilje

- Podaci

38. Nema koherentnih podataka o rasističkom i homo/transfobnom nasilju. Vlasti su obavijestile ECRI da je od 86 incidenata[36] koji su prijavljeni policiji, a vezani su za zločine iz mržnje (v. stav 15), samo 12 bilo vezano za nasilje protiv osoba ili imovine i tu je došlo do krivičnog gonjenja, prije svega po članu 168 (ugrožavanje

[33] Ovaj Plan je dio obaveze Crne Gore po Akcionom planu za poglavlje 23 o pravosuđu i temeljnim pravima u okviru procesa pristupanja EU.

[34] OEBS (2013).

[35] Vlada Crne Gore (2012).

[36] Tokom perioda 2011 - 2016.

sigurnosti) i 399 (nasilničko ponašanje) Krivičnog zakonika. ECRI konstatuje da postoji nepodudarnost između podataka koje daju državni organi i podataka nevladinih organizacija. Na primjer, prema podacima LGBT Foruma Progress,[37] samo u peridu od januara 2013. do marta 2014. godine policiji je prijavljeno 218 incidenata govora mržnje i diskriminacije. Kako je navedeno ranije (stav 15) u sistemu godišnjeg izvještavanja o zločinima iz mržnje koji vodi OEBS/ODIHR nema dostupnih podataka.[38] ECRI upućuje na preporuku navedenu u stavu 16 ovog izvještaja.

- **Rasističko nasilje**

39. Kako je pomenuto u prvom izvještaju (stav 72), ECRI sa zadovoljstvom konstatuje da su incidenti rasističkog nasilja na etničkim i vjerskim osnovama i dalje rijetkost.[39]

40. Prijavljuju se nasilni incidenti sa mogućim rasističkim motivom na fudbalskim utakmicama. Na primjer, u martu 2015. godine, tokom utakmice u Podgorici između Ruske Federacije i Crne Gore, navijači Crne Gore pogodili su ruskog golmana bakljom čime mu je nanesena teška tjelesna povreda. Ta utakmica je na kraju otkazana nakon što su navijači ugrozili bezbjednost igrača bacanjem predmeta na teren.[40] Glasnogovornik navijača optužio je Srbe koji žive u Crnoj Gori "kojima je milije da navijaju za ruski tim"[41] i izjavio da je nasilje bilo pokrenuto njihovim ponašanjem. Slični su se incidenti dešavali tokom drugih međunarodnih fudbalskih utakmica, naročito u kvalifikacijama za evropski kup 2012. i za svjetski kup 2014. godine.[42]

41. ECRI konstatuje sa naročitom zabrinutošću da su Romi takođe meta rasističkog nasilja. Na primjer, u maju 2016. godine, četrnaestogodišnjeg Roma brutalno su na ulici napala dva muškarca u Podgorici. Nakon što je taj događaj snimljen i postavljen na društvene medije, policija je uhapsila počinioce i tužilac je podigao optužnicu zbog zlostavljanja.[43]

- **Homo/transfobno nasilje**

42. Aktivisti za LGBT prava i ljudska prava slažu se da homo/transfobno nasilje i dalje ostaje ozbiljan problem u Crnoj Gori. Studije pokazuju da je u društvu gdje se homoseksualnost i dalje dominantno doživljava kao nemoralna i neprirodna pojava, pitanje mržnje i neprijateljstva prema LGBT osobama izuzetno prisutno.[44] Dominacija stereotipa i predrasuda protiv LGBT osoba dovodi do toga da su oni meta nasilja.[45] Prema istraživanju javnog mjenja sprovedenom 2015. godine, 28% LGBT osoba ispitanih u tom istraživanju navode da su bili izloženi fizičkom nasilju zbog svoje seksualne orijentacije i rodnog identiteta.[46]

43. U julu mjesecu 2013. godine, prva Parada ponosa organizovana u Budvi bila je obilježena nasilničkim napadima demonstranata protivnika LGBT osoba. Otprilike 32 ljudi je uhapšeno nakon sukoba između demonstranata i policije, a nekoliko ljudi je i povrijeđeno. Slični akti nasilja takođe su se desili i na paradi ponosa u Podgorici u oktobru 2013. godine gdje je uhapšeno 60 osoba. Prema

---

[37] Zeković et al (2014): 7-8.

[38] OEBS/DIHR, Izvještavanje o govoru mržnje: Crna Gora.

[39] OSAC (2016).

[40] Balkan Insight (2015a).

[41] Le Courrier des Balkans (2015).

[42] Balkan Insight (2015a).

[43] RomaTimes (2016).

[44] Zeković et al. (2014), *op.cit* : 6-7.

[45] Komitet UN za ljudska prava (2014): 3.

[46] NDI (2015).

izvještajima, bilo je više od 500 demonstranata, uglavnom fudbalskih navijača huligana, koji su bacali kamenice i boce na učesnike parade kojih je bilo tek nekoliko desetina. Nakon parade ponosa u Budvi, jedan od vodećih LGBT aktivista u Crnoj Gori, tadašnji direktor organizacije LGBT Forum Progress, Zdravko Cimbaljević, pobjegao je iz zemlje zbog konstantnih prijetnji smrći i dobio azil u Kanadi.[47]

44. Različiti izvori ukazuju na to da je broj pojedinačnih napada protiv LGBT zajednice porastao tokom 2014. i 2015. godine[48] zbog sve veće vidljivosti LGBT osoba. Prijavljeno je i nekoliko incidenata koji su doveli do imovinske štete, kao i nekoliko incidenata fizičkih napada i zlostavljanja.[49] Na primjer, tokom 2014. godine centar za okupljanje pripadnika LGBT zajednice u Podgorici napadnut je ukupno 20 puta - bacane su kamenice, razbijani prozori i upotrijebljen je suzavac.[50] Iste godine, direktor LGBT Foruma Progress napadnut je 19 puta.[51]

- **Reakcija vlasti**

45. Vlasti su preduzele određene mjere kako bi se pozabavile rasističkim i homo/transfobnim nasiljem, iako te mjere, za sada, ne mogu da se smatraiju zadovoljavjućima. Od 2013. godine postali su vidljivi neki pozitivni trendovi, kako ECRI i ističe dalje u tekstu ovog izvještaja, i podstiče vlasti da nastave i intenziviraju svoja nastojanja.

46. ECRI podsjeća na izmjene i dopune Krivičnog zakonika (KZ) iz 2013. godine koje su konstatovane u stavu 6 ovog izvještaja. ECRI takođe kao pozitivne želi da istakne nove odredbe člana 399a KZ kojima se inkriminiše nasilničko ponašanje na sportskim događajima ili na javnim okupljanjima koje izaziva nacionalna, rasna, vjerska ili druga mržnja i netrpeljivost.

47. Međutim, ECRI izražava zabrinutost po pitanju odgovarajuće primjene ovih odredbi. Organizacije civilnog društva navode da se nasilje motivisano mržnjom ne klasifikuje dosljedno i da pristrasnost kao motivacija uglavnom nije precizirana. Zapravo, većina prijavljenih slučajeva, naročito nasilnih sukoba[52] na paradama u Budvi i Podgorici (stav 43), tretirani su kao prekršaji po Zakonu o javnom redu i miru, iako postoje dokazi težeg kriminalnog ponašanja, uključujući i zločine iz mržnje.[53] Prema podacima koje su dostavile nevladine organizacije, samo jedna krivična optužnica je podignuta za tešku tjelesnu povredu tokom parade ponosa u Podgorici,[54] a postupci vezani za optužbe za prekršaje zaključuju se izricanjem novčanih kazni od 100 do 700 eura.[55] Ponavljajući ključni značaj djelotvorne istrage i krivičnog gonjenja[56] kao i odvraćajućih sankcija za sva krivična djela motivisana rasnom ili homo/transfobnom mržnjom, ECRI sa zabrinutošću konstatuje ograničene ishode krivičnih gonjenja i smatra da to može da pošalje porešan signal javnosti i da stvori kulturu nekažnjivosti u isto vrijeme.

48. Kako je konstatovano ranije u tekstu ovog izvještaja (stav 6), rasističke i homo/transfobne pobude mogu se primijeniti kao otežavajuća okolnost u odnosu na svako krivično djelo kako bi se tražila teža kazna. Međutim, vlasti su konstatovale da je član 42a primijenjen samo jednom 2015. godine. To se dijelom

---

[47] CoE PACE (2015): 19.

[48] Državni sekretarijat SAD (US Department of State (2015): 34-35.

[49] Zeković et al, *op. cit*.: 27-28, 47-48, 98-99, 112-113, 117-118, 168, 176.

[50] CommDH (2014)13, *op.cit*, para. 78-81.

[51] ILGA-Europe (2015): 119.

[52] AlJazeera English (2013).

[53] Slično tome, v. CommDH (2014)13, *op.cit*, stav 80.

[54] Amnesty International (2014): 23.

[55] Na osnovu informacija koje su dostavili državni organi.

[56] Slična zapažanja imao je i Komitet UN za ljudska prava. V. UN HRC (2014): stav 8.

može objasniti nedostatkom znanja i iskustva kod pravosuđa da razumije i prepozna dinamiku zločina iz mržnje. Iako Centar za obuku u sudstvu i državnom tužilaštvu obezbjeđuje obuke (v. stav 34), postoji jasna potreba za intenziviranjem takvih programa kako bi se spriječilo da se krivična djela kvalifikuju kao lakša djela. U tom smislu, ECRI upućuje na sudsku praksu Evropskog suda za ljudska prava koji obavezuje države da preduzmu sve razumne korake da utvrde da li su nasilni incidenti bili rasno motivisani[57], prinicip koji ECRI smatra primjenjivim i na druge zločine iz mržnje, uključujući homo/transfobne.

49. ECRI preporučuje da se pitanje rasne i/ili homo/transfobne motivacije u slučajevima nasilnih indicenata učini sastavnim dijelom istraga, naročito kroz pružanje jasnih uputstava policiji, kao i da bude dio sudskih postupaka od samog početka. ECRI takođe preporučuje da vlasti vrše obuku sudija i tužilaca o primjeni člana 42a Krivičnog zakonika o rasističkoj i homo/transfobnoj motivaciji kao otežavajućoj okolnosti.

50. ECRI pozdravlja reakciju vlasti na neke od nasilnih incidenata koji su pomenuti ranije u tekstu. Na primjer, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i Ombudsman javno su osudili napad na romskog dječaka (stav 41) i snažno podstakli vlasti da obezbijede da se izvrši djelotvorna istraga i da se počinioci krivično gone na odgovarajući način. Nakon krivičnog postupka, počiniocima je izrečena kazna od šest, odnosno sedam mjeseci zatvora.[58] Međutim, član 42a nije primijenjen.

51. I na kraju, ECRI konstatuje sa zadovoljstvom da je između vlasti i LGBT zajednice uspostavljen konstruktivan dijalog nakon što je 2013. godine usvojena "Strategija za poboljšanje kvaliteta života LGBT osoba (2013-2018) (LGBT Strategija)" Konkretno, ECRI pozdravlja oformljavanje lokalnih kontakt tačaka - policajaca za LGBT osobe - u svim policijskim stanicama da bi se obezbijedilo da se prijavljuju slučajevi protiv LGBT zajednice[59]. ECRI pozdravlja i obuku koja se obezbjeđuje policajcima o pitanjima vezanim za jednako postupanje i zabranu diskriminacije, a u saradnji sa LGBT nevladinim organizacijama.[60] ECRI smatra ove inicijative veoma pozitivnim koracima u rješavanju problema nedovoljnog prijavljivanja koje se često zamjećuje kod LGBT zajednice.

4. Politike integracije

- Podaci

52. Prema popisu stanovništva iz 2011. godine,[61] etnička struktura stanovništva u Crnoj Gori uključuje sljedeće: Crnogorci (278 865), Srbi (178 110), Bošnjaci (53 605), Albanci (30 439), Muslimani (20 537), Hrvati (6 021), Romi (6 251; Savjet Evrope procjenjuje 20 000), Egipćani (2 054), Makedonci (900) i ostali (3 358).

53. Crna Gora nema opštu strategiju integracije koja bi obuhvatala sve manjine.[62] Savjetodavni odbor Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina u svom

[57] Natchova i drugi protiv Bugarske (VV), br. 43577/98 i 43579/98, 6.7.2005, stavovi 160 do 168; Dink protiv Turske, br. 2668/07, 6102/08, 30079/08, 7072/09 i 7124/09, 14.9.2010, stav 81.

[58] Podgorica, Odluka suda K.br.395/16, 9.9. 2016.

[59] Vlada Crne Gore, UPR (2015): 56.

[60] Na primjer, Memorandum o razumijevanju i saradnji sa nevladinom organizacijom LGBT Forum Progres i nevladinom organizacijom Juventas poboljšao je komunikaciju između policajaca i pripadnika LGBT zajednice.

[61] Zavod za statistiku Crne Gore (MONSTAT), 2011. Ukupan broj stanovnika je 620 029.

[62] Više detalja o pitanjima koja se odnose na nacionalne manjine mogu se pronaći u Drugom mišljenju o Crnoj Gori (2014. godine) Savjetodavnog odbora Savjeta Evrope za Okvirnu konvenciju za zaštitu nacionalnih manjina.

posljednjem izvještaju naveo je[63] da klima tolerancije i dijaloga generalno dominira u Crnoj Gori, ali je osudio i dalje postojeće negativne stavove i predrasude protiv romske manjine.[64]

- **Politike o Romima**

54. Romi su i dalje najugroženija i najmarginalizovanija grupa u Crnoj Gori. Na osnovu procjena civilnog društva, Romska zajednica, uključujući "raseljena lica" iz zemalja bivše Jugoslavije i "interno raseljena lica" (IDP)[65] sa Kosova[66], i dalje se suočavaju sa ozbiljnim socijalno-ekonomskim problemima. U martu 2016. godine vlasti su donijele novu Strategiju socijalne inkluzije Roma i Egipćana (Strategija za Rome 2016 - 2020), posljednju u nizu strateških dokumenata o integraciji Roma. ECRI pozdravlja činjenicu da taj dokument sadrži sveobuhvatnu strategiju koja pokriva ključne oblasti kao što su obrazovanje, zapošljavanje, stanovanje, zdravstvena zaštita i pravni status i da treba da se implementira kroz godišnje akcione planove.[67] Iako strategija ima dobro definisane mjere, one nemaju sve one pokazatelje uspjeha kojima se mjeri napredak.[68]

55. Iako je prerano za ocjenu rezultata nove strategije, neki podaci za ocjenu prethodnih strategija za integraciju su na raspolaganju. ECRI konstatuje, međutim, da su raspoloživi podaci fragmentirani i da nisu uvijek ažurirani, da su uglavnom rezultat projekata saradnje sa međunarodnim organizacijama kao što su UNICEF, UNHCR i EU. Zvanični izvještaji o napretku ranijih strategija dominantno se sastoje od opisa realizovanih ili planiranih aktivnosti i nedostaje bilo kakvo mjerenje njihovih uticaja. Kako su izrazile nevladine organizacije,[69] nedostupnost raščlanjenih podataka o ravnopravnosti otežava praćenje i ocjenu napretka u implementaciji. ECRI stoga podstiče vlasti da poboljšaju kapacitete za prikupljanje tačnih statističkih podataka i da više koriste adminsitrativne podatke.[70]

56. ECRI preporučuje da vlasti, u saradnji sa civilnim društvom, sprovode temeljite ocjene implementacije Strategije za Rome (2016-2020) na godišnjem nivou da bi izmjerili uticaj strategije i ponovo definisali parametre i ciljeve ako je potrebno. U tom kontekstu, vlasti treba da ojačaju prikupljanje podataka o ravnopravnosti Roma, naročito u oblasti obrazovanja, zapošljavanja, stanovanja i zdravlja, a da obezbijede poštovanje principa povjerljivosti, dobrovoljne samo-identifikacije i svjesne saglasnosti, kako je opisano u stavu 14 Preporuke o opštoj politici br. 13 o borbi protiv anti-ciganizma i diskriminacije Roma.

57. Uprkos tome što postoji Komisija za praćenje kojom predsjedava Nacionalni koordinator kojeg je imenovala Vlada, realizacija raznih programa iz Strategije za Rome ostaje i dalje odgovornost pojedinačnih ministarstava (najmanje devet). To otežava garantovanje sveobuhvatnog pristupa integraciji Roma. Štaviše, iako

---

[63] Savjet Evrope, Savjetodavni odbor Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina. 2014.

[64] Iako pripadnici manjina Roma, Aškala i Egipćana (RAE) sebe identifikuju kao različite manjine, u zvaničnim politikama oni se definišu kao "Romi i Egipćani". ECRI u ovom izvještaju koristi izraz "Romi" za sve njih.

[65] Crna Gora ne priznaje "raseljena lica" (DP) koja su iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske i "interno raseljena lica" (IDP) koja su pobjegla sa Kosova kao izbjeglice. Romi su uglavnom interno raseljena lica sa Kosova.

[66] Svako pominjanje Kosova, bilo teritorije, institucija ili stanovništva u ovom tekstu ima značenje koje je u potpunosti u skladu sa Rezolucijom 1244 Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija i ne dovodi u pitanje status Kosova.

[67] Akcioni plan za 2016. godinu već je usvojen.

[68] Ovi dokumenti uključuju nacionalnu strategiju kao dio Dekade inkluzije Roma (2005-2015),

[69] Dekada inkluzije Roma (2005-2015): 7.

[70] Vlada Crne Gore (2015).

Ministarstvo za ljudska i manjinska prava[71] ima posebnu stavku u budžetu upravo za Strategiju za Rome, druga ministarstva nemaju posebno namijenjena sredstva za ove svrhe. To otežava izračunavanje, pa čak i procjenu finansijskih sredstava koja su na raspolaganju za mjere za integraciju Roma. Uz to, postoje sumnje u dugoročnu održivost ovih mjera, pošto se one oslanjaju gotovo isključivo na sredstva EU[72] i drugih donatora.

58. ECRI preporučuje da vlasti uspostave solidnu proceduru praćenja implementacije Strategije za Rome i da obezbijede dugoročnu održivost tako što će jasno opredijeliti odgovarajuća sredstva.

- **Rezultati politika**

59. Kako se navodi u različitim izvještajima, uključujući i prvi izvještaj ECRI (stavovi 103 - 104), opšti problem je činjenica da mnogi Romi, naročito interno raseljena lica (v. stav 54), nemaju lične isprave i izvode iz matične knjige rođenih i rijetko se prijavljuju vlastima. To otežava njihov pristup pravima kao što su prava na obrazovanje, zapošljavanje i zdravstvenu zaštitu. Od 4 312 osoba koje su na popisu stanovništva iz 2011. godine izjavili da nemaju državljanstvo, 1 649 su bili Romi.

60. Zakon o strancima iz 2011. godine i nacionalna strategija[73] koja je usvojena kako bi se regulisao pravni status interno raseljenih lica ponudili su dva rješenja za njihovu integraciju - kroz dobijanje statusa "stranca sa stalnim nastanjenjem" koji im daje pravo na pristup socijalnim pravima i javnim uslugama ili dobrovoljni povratak u njihovo mjesto porijekla. Ministarstvo unutrašnjih poslova, zajedno sa UNHCR i OEBS-om, preduzelo je korake na rješavanju ovog problema i ostvaren je značajan napredak. Prema statističkim podacima Ministarstva unutrašnjih poslova, do kraja decembra 2016. godine, ukupno je primljeno 14 243 prijave i 13614 lica je dobilo status stranca sa stalnim ili privremenim nastanjenjem. Mobilni timovi su takođe raspoređeni da putuju u one krajeve gdje žive Romi raseljena lica i da pruže pomoć u rješavanju pitanja njihovog pravnog statusa.[74] U tom smislu, zajednička komisija, koju su oformili Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo rada i socijalnog staranja i UNHCR, bavila se pojedinačnim prijavama Roma interno raseljenih lica koji imaju probleme zbog razlika između njihovih crnogorskih isprava koje imaju kao interno raseljena lica i dokumenata koje su dobili u zemlji porijekla. Do kraja aprila 2016. godine, ova Komisija primila je 273 prijave: 177 prijava je riješeno pozitivno, kod 33 potrebni su dodatni dokumenti radi verifikacije, a 7 postupaka je obustavljeno pošto podnosioci nisu imali status interno raseljenih lica u Crnoj Gori ili su se vratili na Kosovo.[75] Procjenjuje se da i dalje ima najmanje 600 do 650 Roma interno raseljenih lica bez ličnih isprava.[76] Iako Strategija za Rome određuje dalje mjere za rješavanje pravnog statusa u saradnji sa međunarodnim donatorima, ECRI podstiče vlasti da preuzmu punu odgovornost za finalizaciju svih neriješenih prijava sa opredijeljenim sredstvima.[77]

---

[71] Smanjenje u sredstvima koja se opredjeljuju za strategiju za Rome je primjetno. Iznos koji je za Strategiju za Rome izdvojen u Ministarstvu za ljudska i manjinska prava bio je 180 198 eura 2014. godine, dok je tokom 2017. godine bio 156974 eura.

[72] Na primjer, u okviru Akcionog plana za 2015. godinu za IPA sredstva (Instrument za pretpristupnu pomoć) -mehanizam koji je osmislila EU, 1 000 000 eura je opredijeljeno za mjere koje imaju za cilj unapređenje zaštite ljudskih prava Roma, Egipćana i drugih ugroženih grupa u zemlji.

[73] Strategija za trajno rješavanje pitanja raseljenih i interno raseljenih lica u Crnoj Gori (2011-2015).

[74] Vlasti su obavijestile ECRI da je tokom 2014 i 2016 godine, obavljeno 11 posjeta kampu na Koniku i drugim romskim naseljima u zemlji. Tokom ovih posjeta pravnu i administrativnu podršku dobilo je 1 335 interno raseljenih lica.

[75] UNHCR (2016).

[76] Strategija za Rome: 67.

[77] Posebno s obzirom na to da UNHCR predviđa svoje operativno isključivanje iz ovih pitanja do kraja 2017. godine.

61. Nadalje, u maju 2015. godine donesene su izmjene i dopune Zakona o vanparničnom postupku kako bi se uveo postupak za naknadni upis u knjigu rođenih, sa posebnim ciljem da se reguliše pravni status interno raseljenih Roma rođenih van Crne Gore. Iako ECRI ovo pozdravlja, zabrinut je da Romi možda neće od toga imati koristi zbog problema na koje nailaze u ostvarivanju pristupa na besplatnu pravnu pomoć. Iako Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći definiše da lica bez državljanstva koja zakonito borave u Crnoj Gori jesu korisnici besplatne pravne pomoći, to obuhvata samo sudske postupke, a ne i upravne, kao što je naknadni upis rođenja za lica koja su u riziku od toga da ostanu bez državljanstva.

62. ECRI preporučuje izmjene i dopune Zakona o besplatnoj pravnoj pomoći da bi se omogućilo da Romi koji su izloženi riziku od apatridije mogu da koriste besplatnu pravnu pomoć tokom postupka za naknadni upis u knjigu rođenih.

63. Dostupni podaci, iako ograničeni, kako je gore navedeno, pokazuju da su ranije strategije dovele do značajnih i vidljivih, ali ipak nedovoljnih promjena. Sljedeći stavovi fokusiraju se na tri ključne oblasti u Strategiji za Rome kako bi se ilustrovala sadašnja situacija. Što se tiče prosvjete, preduzeto je nekoliko mjera u okviru različitih strategija[78] za obrazovnu inkluziju romske djece kroz obezbjeđivanje udžbenika[79], školskih pribora i usluga prevoza za učenike osnovnih škola, kao i stipendija za učenike srednjih škola[80] i studente, a u saradnji sa Romskim obrazovnim fondom. Tu su uključene i mjere kojima se daje pravo romskim studentima da se upišu na univerzitet bez obzira na to kakve ocjene imaju. ECRI je obaviješten da je od oktobra 2016. godine, 20 Roma upisano na univerzitet.

64. Kako se navodi u prvom izvještaju (stav 38), ECRI smatra da sve veći broj Roma koji pohađaju predškolske ustanove i omogućavanje da oni nauče crnogorski jezik prije polaska u osnovnu školu jeste jedan od najboljih načina za borbu protiv segregacije i za integraciju romskih učenika u redovne škole. Prema podacima UNICEFa, samo 19% romske djece starosti od tri do pet godina pohađalo je predškolske ustanove (kod opšte populacije taj procenat je 52%) tokom 2014. godine.[81] Strategija za Rome konstatuje da je 2016. godine ova cifra bila 21% i da je cilj da se do 2020. godine poveća na 40%. U junu mjesecu 2016. godine Ministarstvo prosvjete je u devet gradova[82] pokrenulo dvonedjeljni pripremni program u vrtićima za romsku djecu koja nisu ranije bila uključena u obrazovni sistem. S obzirom na siromaštvo koje je u velikoj mjeri prisutno kod romskih porodica, ECRI sa posebnim zadovoljstvom konstatuje nedavne izmjene i dopune Zakona o predškolskom obrazovanju koje predviđaju da će ovaj nivo obrazovanja biti besplatan, i nada se da će to biti uspješna inicijativa za Rome. Uprkos ovim mjerama, ECRI smatra da održivi napori treba da se nastave kako bi se obezbijedilo da predškolsko obrazovanje bude dostupno svoj romskoj djeci. Nadalje, moraju se osmisliti mjere koje su povoljne za stvaranje inkluzivne sredine u predškolskim ustanovama. Na primjer, mora se pronaći način da se poboljšaju jezičke vještine učenika kada je riječ o crnogorskom jeziku.[83]

---

[78] Kao Strategija za razvoj osnovnoškolskog obrazovanja (2012-17) i Strategija inkluzivnog obrazovanja (2014-2018) paralelno sa Strategijom za Rome. Projekti koje su finansirali međunarodni donatori i koje su vodile organizacije kao što je Fond za obrazovanje Roma (REF) i HELP takođe su igrali važnu ulogu.

[79] Kupovina udžbenika za romske učenike od prvog do devetog razreda finansira se kroz sredstva koja obezbjeđuje Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i Minsitarstvo prosvjete.

[80] Prema informacijama koje su dostavile vlasti, svi romski učenici koji su predali zahtjev dobili su školarinu tokom školske godine 2016-2017 (95 od 112 romskih učenika ukupno upisanih u srednje škole).

[81] UNICEF (2014).

[82] Bar, Tivat, Herceg Novi, Kotor, Cetinje, Nikšić, Podgorica, Berane i Bijelo Polje.

[83] Prema podacima UNICEFa, samo u jednom dječjem vrtiću na Vrelima Ribničkim (Podgorica) uz podršku Fonda za edukaciju Roma, angažovan je romski asistent kako bi romske učenike učio crnogorski jezik.

65. ECRI pozdravlja činjenicu da je broj Roma koji pohađaju obavezno osnovno obrazovanje porastao na nivo od 58%[84], ali sa žaljenjem konstatuje da je stopa osipanja i dalje visoka i da je stopa završavanja osnovne škole samo 29%.[85] Podaci ukazuju na to da je najveća vjerovatnoća za romsku djecu da odustanu od škole kada dostignu starost od 10 godina, a najveći procenat djece van škole je među djecom starosti 10 - 14 godina.[86] Kao rezultat toga, manje od polovine romske djece koja završi osnovnu školu upiše se u srednju školu, a stopa završavanja srednje škole je samo 8% (kod opšte populacije je 75%).[87] Nevladine organizacije navele su da je stopa osipanja veća kod Romkinja zbog ranih brakova. ECRI podsjeća da su djevojčice posebno ugrožene kada je riječ o pristupu obrazovanju zbog ukrštanja rodne pripadnosti i siromaštva i stoga, podstiču vlasti da preduzmu djelotvorne mjere da se bore protiv rodnih stereotipa i da sprečavaju rane brakove. U tom smislu ECRI sa zadovoljstvom konstatuje da Strategija za Rome predviđa mjeru sa tim ciljem (Cilj 6.4) koja treba da uključi podatke koji su raščlanjeni po rodnoj pripadnosti.

66. ECRI smatra da je važno da vlasti djelotvorno intervenišu kako bi se suzbilo nepohađanje škole i kako bi se omogućila dugoročna integracija ugroženih grupa kao što su Romi. Iako konstatuje kao dobru praksu postojanje lokalne komisije u Podgorici odgovorne za sprečavanje odustajanja romskih učenika od osnovne škole,[88] ECRI sa žaljenjem konstatuje da nema sistemskog mehanizma za monitoring koji bi bio dostupan u svim školama u zemlji. U tom smislu, ECRI ističe važnu ulogu koju romski medijatori/asistenti imaju u praćenju slučajeva odustajanja od školovanja i u tome da djeluju kao posrednici između škola i romskih porodica. Uprkos pozitivnim uticajima, romski medijatori/asistenti angažuju se isključivo u okviru projekata, sa ugovorima na ograničeno vrijeme i rade bez jasno definisanog statusa ili obaveza. Vlasti su obavijestile ECRI da će Ministarsvo prosvjete dati podršku za 20 romskih medijatora/asistenata za školsku 2017-2018. U ovom kontekstu, ECRI kao pozitivnu konstatuje profesionalne kvalifikacije "saradnika u socijalnoj inkluziji za Rome i Egipćane u oblasti obrazovanja", koje se predviđaju u Strategiji za Rome[89] i očekuje da to ubrza proces integracije romskih medijatora/asistenata u obrazovni sistem na održiv način.

67. ECRI preporučuje da vlasti institucionalizuju i povećaju broj romskih medijatora/asistenata u predškolskim ustanovama i u osnovnoj školi kako bi se obezbijedilo da romska djeca pohađaju školu i kako bi se smanjio rizik od osipanja.

68. Još jedna oblast koja izaziva zabrinutost u vezi sa obrazovanjem romske djece jeste segregacija romskih učenika u kampu na Koniku. ECRI konstatuje sa zadovoljstvom da je područno odjeljenje škole na Koniku zatvoreno u junu 2016. godine i da Ministarstvo prosvjete sada organizuje prevoz za učenike sa Konika u šest različitih osnovnih škola u Podgorici. Izražena je zabrinutost da se ti učenici uglavnom stavljaju u segregirana odjeljenja. Međutim, delegacija ECRI je

[84] Ukupno je 1 617 djece pohađalo osnovne škole 2016. godine, što je trostruki porast u poređenju sa 2002. godinom.

[85] MONSTAT / UNICEF (2013): table ED 53 (b) ISCED.

[86] Ibid.

[87] Komisija EU (2016).

[88] "Program upravljanja predmetima" koji je vođen u Podgorici, Nikšiću i Beranama koji predviđa formiranje timova za praćenje djece izložene riziku od odustajanja od školovanja takođe zaslužuje da se pomene kao dobra praksa.

[89] Ovaj stav iziskuje da romski medijatori/asistenti imaju završene barem trogodišnje srednjoškolsko obrazovanje. ECRI nema informacija o drugim uslovima za stručne kvalifikacije.

posjetila osnovnu školu Božidar Vuković Podgoričanin i konstatovala inkluzivno obrazovanje[90] romskih učenika sa drugom djecom.

69. Što se tiče stanovanja, situacija u kampu na Koniku ostaje problem bez idealnog rješenja. U prvom izvještaju (stav 64) kao jednu od preporuka koje će biti predmet provjere između dva izvještaja, ECRI je snažno preporučio crnogorskim vlastima da pronađu standardni smještaj na različitim lokacijama u gradu ili u zemlji za ova lica i da zatvore kamp. Iako je kamp[91] i dalje otvoren, ostvaren je značajan napredak u izgradnji jedinica socijalnog stanovanja u okviru Strategije za trajno rješavanje pitanja raseljenih i interno raseljenih lica u Crnoj Gori (2011-2015) i Regionalnog programa stanovanja.[92] Za sada je izgrađeno 48 stanova u području kampa na Koniku. Izgradnja još 120 stanova je u toku i treba da se završi do avgusta 2017. godine. Nadalje, zbog ušteda u budžetu, biće izgrađen još 51 stan za stanovnike kampa na Koniku i okoline, čime se broj porodica korisnika povećava sa 120 na 171. Ovaj 51 stan treba da se završi u aprilu 2018. godine, do kada se planira da se kamp na Koniku zatvori. Sličan program stanovanja napravljen je i u Nikšiću [93], Pljevljima, Beranama i Herceg Novom.[94]

70. Delegacija ECRI bila je u situaciji da se uvjeri *in situ* u veoma loše uslove stanovanja u kampu na Koniku i u neuporedivu razliku u odnosu na uslove života u novim stanovima. Kada sagleda posvećene napore, ECRI pozdravlja izgradnju stanova koji obezbjeđuju pristojne životne standarde. Međutim, ECRI je veoma zabrinut da ova politika dovodi do novog oblika urbane segregacije. ECRI smatra da je od suštinskog značaja osmisliti održivo dugoročno rješenje problema stanovanja Roma na način koji će spriječiti stvaranje getoa i omogućiti mobilnost između romskih naselja i drugih dijelova grada.

71. ECRI preporučuje da vlasti usvoje integrisani pristup pitanju stanovanja Roma kojim bi se išlo dalje od građevinskih projekata; to treba da uključi potrebne mjere koje bi omogućile desegregaciju i olakšale pristup zapošljavanju i obrazovanju, kao i učešće u aktivnostima zajednice i da obezbijedi uključivanje Roma u proces odlučivanja koji se odnosi na opredjeljivanje i izgradnju stambenih jedinica.

72. ECRI konstatuje da, iako Zakon o socijalnom stanovanju, koji je donesen 2013. godine, priznaje Rome kao jednu od prioritetnih ciljnih grupa, njegova primjena je pod znakom pitanja zbog ozbiljnog nedostatka finansijskih sredstava i kapaciteta lokalnih uprava koje implementiraju lokalne programe socijalnog stanovanja. Iako prisilna iseljenja nisu česta, organizacije civilnog društva ukazuju na to da više od 170 romskih porodica koje žive u primorskim gradovima Budvi, Baru, Tivtu, Herceg Novom, Ulcinju i Kotoru jesu izložene riziku prisilnog iseljenja zbog pitanja vezanog za vlasništvo nad zemljištem između privatnih strana i lokalnih uprava ili komunalnih preduzeća u kojima su zaposleni Romi, pošto su oni dodijelili barake u kojima žive Romi. ECRI podstiče vlasti da riješe ova pitanja u okviru procesa legalizacije romskih naselja/struktura koji je predviđen u Strategiji za Rome, kao i u Zakonu o legalizaciji neformalnih naselja koji je usvojen u julu 2016. godine.[95]

73. Još jedan negativni faktor za integraciju Roma jeste njihov ograničen i neravnopravan pristup zapošljavanju. Prema izvještaju objavljenom 2015.

---

[90] U tom kontekstu, ECRI pozdravlja objavljivanje prvog crnogorsko-romskog i romsko-crnogorskog riječnika 2015. godine.

[91] Kamp je podijeljen u dvije oblasti poznate kao Konik I i Konik II. Konik II je već zatvoren.

[92] Primarno finansiran od strane programa EU IPA (Instrumenta za pretpristupnu pomoć) za 2014-2020.

[93] Prema informacijama koje su dostavile vlasti, 62 stambene jedinice su izgrađene u okviru Regionalnog programa stanovanja.

[94] Regionalni program stanovanja (2016).

[95] Iako je zakon stupio na snagu 31. avgusta 2016. godine, njegova je primjena odložena do 31. jula 2017. godine.

godine[96], 88% Roma su nezaposleni (u poređenju sa 17.5% opšte populacije), bave se trgovinom u neformalnoj ekonomiji, obavljaju sezonske poslove i često rade kao čistači u javnim komunalnim preduzećima. Za razliku od ovih ograničenih područja djelatnosti, ECRI pozitivno ocjenjuje nastojanja državnog Zavoda za zapošljavanje da povećaju pristup Roma tržištu rada, kroz stručne programe i programe javnih radova, te programe pomoći u registrovanju Roma u akvitnim politikama zapošljavanja. ECRI takođe konstatuje sa interesovanjem uvođenje subvencija 2015. godine.[97] Tim se subvencijama poslodavci izuzimaju između ostalog od obaveze da plaćaju doprinose za obavezno socijalno osiguranje i porez na lični dohodak, ali to se samo primjenjuje na zapošljavanje Roma starijih od 50 godina i važi do kraja 2017. godine. Iako nema dostupnih podataka o broju lica koja su zaposlena u okviru ove šeme, ECRI ne sumnja u uticaj ovog podsticaja na ekonomsko osnaživanje Roma, s obzirom da je njihov očekivani životni vijek 25 godina kraći od očekivanog životnog vijeka opšte populacije[98] (koji je 76 godina). ECRI stoga podstiče vlasti da uvedu konkurentnije podsticaje kojima se može privući mlada radna snaga.

74. ECRi preporučuje da vlasti usvoje subvencije i/ili podsticaje u politikama zapošljavanja sa ciljem da se pojača ekonomsko osnaživanje mladih Roma.

75. Istraživanja pokazuju da zbog negativne percepcije Roma i predrasuda koje su duboko ukorijenjene u društvo, i dalje postoji oklijevanje da se Romi zaposle, i čak i Romi sa univerzitetskim obrazovanjem dobijaju ponude samo za zapošljavanje na poslovima gdje nisu potrebne kvalifikacije.[99] ECRI smatra da politike treba da se fokusiraju na zapošljavanje srazmjernog broja Roma u državnoj službi kako bi se obezbijedila adekvatna zastupljenost obrazovanih Roma. Činjenica da su samo tri Roma zaposlena na mjestu državnih službenika i da 13 Roma radi u 23 opštine u cijeloj Crnoj Gori takođe pokazuje tu goruću potrebu. Mjere koje imaju za cilj da uključe Rome na nivou lokalne uprave pomogle bi da se razbije začarani krug u zapošljavanju Roma. Time bi se poboljšalo i povjerenje između romske populacije i države. U tom smislu ECRI sa žaljenjem konstatuje da Strategija za Rome ne sadrži mjere za povećanje nivoa zaposlenosti Roma u državnoj službi.

76. ECRI preporučuje da vlasti veliki prioritet daju zapošljavanju srazmjernog broja Roma na mjestima državnih službenika i da obezbijede da Romi ravnopravno koriste stabilne uslove rada kao i drugi državni službenici.

- **Izbjeglice i migranti**

77. Što se tiče nedržavljana, prema Ministarstvu unutrašnjih poslova, 17 osoba sa priznatim statusom izbjeglice (brojka kojom barata UNHCR je osam) i osam osoba sa dodatnom zaštitom trenutno boravi u Crnoj Gori. Nadalje, većina imigranata u Crnoj Gori ima porijeklo drugih zemalja Zapadnog Balkana. ECRI ne zna za bilo kakvu politiku integracije za bilo koju od ovih kategorija nedržavljana.

II. Teme specifične za Crnu Goru

1. Preporuke iz četvrtog ciklusa koje su predmet prelazne provjere

78. ECRI je u svojoj prvoj preporuci koja je bila predmet prelazne provjere, podstakao vlasti da ojačaju inicijalnu i kontinuiranu edukaciju policije, advokata, državnih tužilaca i sudija o pitanjima vezanim za jednako postupanje i zabranu diskriminacije, krivično-pravnim odredbama koje su na snazi, a odnose se na

[96] CEDEM (2015).

[97] Uredba o subvencijama za zapošljavanje određenih kategorija nezaposlenih lica ("Službeni list Crne Gore", br. 80/15.

[98] http://www.romadecade.org/cms/upload/file/9810_file1_roma-inclusion-index-2015-s.pdf

[99] Dekada inkluzije Roma (2005-2015): br. 63.

rasizam i rasnu diskriminaciju i o tome kako prepoznati da neko krivično djelo ima rasističke pobude. U zaključcima usvojenim 9. decembra 2014. godine[100] ECRI je sa zadovoljstvom konstatovao da je ova njegova preporuka ispunjena. Međutim, ECRI upućuje na svoje komentare i preporuke iznesene u stavovima 34 i 35 ovog izvještaja.

79. U drugoj preporuci za prelaznu provjeru, ECRI je toplo preporučio vlastima da nakon temeljitih i otvorenih konsultacija sa stranama na koje se to odnosi, pronađu standardni smještaj na raznim mjestima u gradu i u zemlji za Rome, Aškale i Egipćane stanovnike Konika i da zatvore kamp. U svojim zaključcima usvojenim 9. decembra 2014. godine[101] ECRI je konstatovao sa žaljenjem da njegova preporuka nije ispunjena. ECRI upućuje na dio koji se odnosi na politike integracije gdje se može naći više riječi o ovom pitanju (stavovi 69 - 71), a naročito na svoju preporuku u stavu 71.

2. Djelotvornost Zaštitnika ljudskih prava i sloboda (Ombudsmana)

80. Različiti sagovornici istakli su da je ključna uloga Ombudsmana u rješavanju diskriminacije postala vidljivija i pohvalili su njegov konstruktivan dijalog sa civilnim društvom. ECRI je takođe zapazio da se djelotvornost Ombudsmana značajno poboljšala od njegovog posljednjeg izvještaja.

81. Značajan je napredak ostvaren u rješavanju upornog problema nedovoljnog kadra u instituciji Ombudsmana. Zaposlen je ukupan broj od 33 lica koliko je predviđeno u Pravilniku o sistematizaciji, a planira se zapošljavanje još kadrova 2017. godine. Postupak zapošljavanja, uključujući i oglašavanje upražnjenih radnih mjesta i ocjenu kandidata, međutim, sprovodi Uprava za kadrove. ECRI je dobila informacije da čak i kada Ombudsman obavlja razgovore sa kandidatima, sam proces odabira, naročito pravila za rangiranje kandidata po Zakonu o državnim službenicima[102] ograničavaju njegovu slobodu da sam postavlja kadar u svojoj instituciji, što nije u skladu sa Principom 5 stav 2 Preporuke o opštoj politici br. 2 ECRI. Prema Zakonu o državnom budžetu za 2017. godinu, gotovo da nema finansijskih sredstava opredjeljenih za aktivnosti istraživanja koja bi imala za cilj da se proizvedu i objave informacije relevantne za promovisanje svijesti kod opšte populacije kako je predviđeno Principom br. 3 Preporuke o opštoj politici br. 2.

82. Uprkos povećanju broja zaposlenih, ECRI smatra da je broj radnih mjesta u sektoru koji se bavi pitanjima ljudskih prava i borbe protiv diskriminacije prilično ograničen. Poboljšanje kapaciteta za djelotvorno rješavanje pritužbi naročito je važno s obzirom na sve veći broj slučajeva koji se prijavljuju Ombudsmanu. Prema Godišnjem izvještaju Ombudsmana za 2015. godinu Ombudsman je primio 83 pritužbe što je porast od 34,9% u odnosu na 2014. godinu. Najnovija statistika koju je dostavio Ombudsman pokazuje da je 96 slučajeva predato ombudsmanu u prvoj polovini 2016. godine. Ove brojke potvrđuju da se razvija povjerenje u ovu instituciju, kao i da je građani pozitivno doživljavaju. ECRI je obaviješten da se preporuke Ombudsmana gotovo uvijek poštuju, iako ombudsman nije kvazi-sudsko tijelo. To pokazuje značaj koji se pridaje odlukama ove institucije i kod građana i kod organa vlasti. Stoga je neophodno obezbijediti da Ombudsman ima dovoljno kapaciteta da ispuni svoj mandat, a naročito da obezbijedi pravovremeno i kvalitetno praćenje prijavljenih slučajeva diskriminacije.[103]

---

[100] ECRI (2015).

[101] Ibid.

[102] Naročito član 45.

[103] EU EC (2016): 64.

83. ECRI preporučuje da vlasti dalje jačaju kapacitet Ombudsmana da djelotvorno sprovodi svoj mandat u borbi protiv diskriminacije. To treba da uključuje, između ostalog, slobodu da ombudsman sam postavlja svoje zaposlene i dovoljno sredstava da se obezbijede dodatni ljudski resursi i da se promoviše podizanje svijesti, uključujući i kroz sprovođenje istraživanja i aktivnosti na terenu.

84. Različiti organi naglašavaju potrebu da se poboljša nezavisnost Ombudsmana. U Zajedničkom mišljenju Venecijanske komisije i OEBS/ODHIR-a[104] iz 2011. godine preporučuje se da se Ombudsman bira (i razrješava) kvalifikovanom - a ne prostom - većinom u Skupštini,[105] tako da se ojača njegova/njena nezavisnost. Isto je istakao i Komesar za ljudska prava Savjeta Evrope 2014. godine,[106] a i UN 2015. godine.[107] ECRI konstatuje da najnovije izmjene i dopune usvojene 2014. godine koje se odnose na instituciju Ombudsmana nisu donijele odredbu koja bi se odnosila na taj izbor. ECRI takođe konstatuje akreditaciju Ombudsmana kod Međunarodnog komiteta za koordinaciju institucija za promovisanje i zaštitu ljudskih prava 2016. godine u statusu B.

85. ECRI preporučuje da vlasti izmijene i dopune propise koji se odnose na izbor i razrješenje Ombudsmana da bi dalje ojačali njegovu nezavisnost i obezbijedili povjerenje građana u ovu instituciju.

3. Politike za borbu protiv diskriminacije i netrpeljivosti prema LGBT osobama.[108]

- Podaci

86. Nema zvaničnih podataka o dimenzijama LGBT populacije u Crnoj Gori. Prema Zakonu o zaštiti ličnih podataka, informacije koje se odnose na status osobe kao LGBT osobe smatraju se ličnim podacima koji se ne mogu obrađivati bez izričite lične saglasnosti.[109] Međutim, Preporuka (2010)5 Komiteta ministara o mjerama za borbu protiv diskriminacije po osnovu seksualne orjentacije ili rodnog identiteta ukazuje na to da lični podaci koji se odnose na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet mogu da se prikupljaju kada je to potrebno za ostvarenje neke specifične, zakonite i legitimne svrhe. Jasno je da bez takve informacije ne može biti čvrstog osnova za izradu i realizaciju politika za rješavanje netrpeljivosti i diskriminacije LGBT osoba.

87. ECRI konstatuje da ima novih mjera za prikupljanje i analizu podataka o diskriminaciji po osnovu seksualne orjentacije i rodnog identiteta. Krajem 2014. godine Ministarstvo za ljudska i manjinska prava donijelo je *Pravilnik*[110] kojim je obavezalo javne institucije da vode evidenciju o diskriminaciji, uključujući i po ovim osnovama, i da to šalju Ombudsmanu. Te informacije su korišćene da se priprema poseban dio godišnjeg izvještaja Ombudsmana koji se predaje SKupštini.[111] ECRI je obaviješten da uprkos ovoj obavezi, prikupljaje podatka i dalje ostaje problem i da ombudsman ne dobija uvijek relevantne informacije.

88. Na Evropskoj mapi duge za 2016. godinu Međunarodnog udruženja lezbejki, gejeva, biseksualnih, trans i interseksualnih osoba (ILGA), koja prikazuje zakone i politike država Evrope koje garantuju ljudska prava LGBT osobama, Crna Gora

---

[104] Zajedničko mišljenje o Zakonu o zaštitniku ljudskih prava i sloboda Crne Gore Venecijanske komisije i OEBS/ODIHRa, (2011), stavovi 25 - 26.

[105] Član 92 Ustava.

[106] CommDH (2014)13, *op.cit*, stav 66-67.

[107] UN GA (2015, A/HRC/30/38/Add.2, stav 59, 86.

[108] Terminologija se može pronaći u definicijama koje je priredio Komesar za ljudska prava 2011. godine.

[109] Zakon o zaštiti ličnih podataka (Službeni list Crne Gore 79/ 08 i 70/09, članovi 9(7) i 13).

[110] Pravilnik o sadržaju i načinu vođenja evidencije o slučajevima prijavljene diskriminacije (2014). Pravni osnov za ovaj Pravilnik je član 33 Zakona o zabrani diskriminacije.

[111] Aktivnosti na implementaciji Preporuke CM/Rec (2010)05: 376.

se nalazi na 20. mjestu od 49 zemalja.[112] Iako se nivo prihvatanja i opšti stav prema LGBT osobama u društvu poboljšao, diskriminacija na osnovu seksualne orjentacije, negativan diskurs, nasilje i govor mržnje i dalje su dominantni. Istraživanje javnog mnjenja sprovedeno 2015. godine pokazuje da je 54% LGBT osoba koje su anketirane navelo da su verbalno maltretirani ili zlostavljani a 49% je navelo da su bili lično diskriminisani.[113] Isto istraživanje pokazalo je da bi 47% ispitanika pokušalo da pomogne sinu ili kćerki da pronađu lijek ukoliko bi otkrili da je njihovo dijete homoseksualno, dok bi samo 8% njih svoju djecu bezuslovno prihvatili; 49% ne bi glasali za partiju koja bi se istaknuto borila za prava LGBT osoba.[114]

- **Zakonodavna pitanja**

89. ECRI pozdravlja sveobuhvatno zakonodavstvo u Crnoj Gori koje se bavi zabranom diskriminacije i eksplicitno uključuje seksualnu orjentaciju i rodni identitet među zabranjene osnove diskriminacije (stav 8), kao i slične odredbe Krivičnog zakonika, naročito član 42a koji utvrđuje da je homo/transfobna pobuda otežavajuća okolnost za sva krivična djela (stavovi 3 i 6). ECRI konstatuje da Zakon o radu[115] takođe zabranjuje neposrednu i posrednu diskriminaciju na osnovu seksualne orjentacije i "drugih ličnih svojstava"

90. Porodični zakon Crne Gore ne previđa istopolne brakove niti registrovana partnerstva istopolnih parova.[116] ECRI konstatuje sa zadovoljstvom da "Strategija za poboljšanje kvaliteta života LGBT osoba (2013-2018) (LGBT Strategija)" sadrži i plan za izradu nacrta Zakona o registrovanim partnerstvima. Tokom 2015. godine, Radna grupa sastavljena od predstavnika svih zainteresovanih nevladinih organizacija i Ministarstva za ljudska i manjinska prava izradila je nacrt ovog Zakona,[117] ali on nije predat Skupštini. ECRI je obaviješten da će, u saradnji sa Savjetom Evrope, nova grupa biti oformljena u oktobru 2017. godine kako bi se finalizirao nacrt ovog zakona. Stoga ECRI podstiče vlasti da sprovedu svoje planove i donesu zakonodavni okvir koji pruža istopolnim parovima, bez diskriminacije bilo koje vrste, mogućnost da se njihova veza prizna i zaštiti kako bi se rješavali praktični problemi vezani za društvenu stvarnost u kojoj oni žive.

91. Što se tiče pravnog priznavanja roda, transrodne osobe koje žele da sklope brak ili da uživaju prava koja imaju registrovani vanbračni partneri imaju obavezu da promijene oznaku roda u svojim zvaničnim dokumentima.[118] U praksi se takvi zahtjevi podnose Ministarstvu unutrašnjih poslova i onda ono donosi konačnu odluku na osnovu medicinske dokumentacije kojom se dokazuje da je medicinski postupak promjene pola u potpunosti završen.[119] Promjena imena, sa druge strane, nije uslovljena time da se promijeni oznaka roda.[120] Razne nevladine organizacije konstatovale su da transrodne osobe koje nisu spremne da prođu kroz cjelokupni postupak promjene pola, naročito kroz operaciju, ne mogu da promijene svoja lična dokumenta. ECRI skreće pažnju vlastima na međunarodne

---

[112] https://rainbow-europe.org/country-ranking

[113] ILGA-Europe 2016: 122.

[114] ibid: 123.

[115] Član 5.

[116] Članovi 12 i 15 Porodičnog zakona (2007. godina) utvrđuju da su brak, kao i vanbračna zajednica, "zajednica muškarca i žene".

[117] Akcioni plan LGBT strategije za 2015. godinu, Zakon o građanskom partnerstvu je izrađen u nacrtu (stavka br. 43).

[118] Član 6 i 14 Zakona o matičnim registrima rođenih, vjenčanih i umrlih i član 22 Zakona o centralnom registru stanovništva.

[119] COWI (bez datuma), str. 17, 26-27.

[120] Prema članu 14 Zakona o ličnom imenu, promjena imena se dozvoljava na lični zahtjev odrasle osobe, ili, u slučaju maloljetnika, na zahtjev pravnog zastupnika maloljetnika.

standarde u ovoj oblsti i na trend da se ove promjene omoguće bez izricanja mjera koje zadiru u pravo transrodnih osoba na privatni i porodični život, kao što je operacija promjene pola.[121]

92. ECRI preporučuje da se izvrše izmjene i dopune relevantnog zakonodavstva kako bi se omogućila promjena roda u ličnim dokumentima, bez obaveze da se završe svi postupci medicinske promjene pola, naročito operacija.

93. Ni Ustav ni novi Zakon o međunarodnoj i privremenoj zaštiti stranaca[122] ne navode eksplicitno seksualnu orjentaciju ili rodni identitet kao osnove za davanje azila, međutim, smatra se da ove situacije ulaze u koncept "pripadnosti posebnoj društvenoj grupi".[123] Prema izvještajima nevladinih organizacija, Ministarstvo unutrašnjih poslova dalo je azil prvi put homoseksualnom muškarcu iz Irana koji je pobjegao od progona.[124]

- **Promovisanje tolerancije i borba protiv diskriminacije**

94. ECRI sa zadovoljstvom konstatuje da je u martu 2013. godine usvojena LGBT strategija i prateći akcioni planovi,[125] koji sadrže mjere za poboljšanje pravnog okvira i okvira politike u nekoliko sektora, uključujući obrazovanje, zdravstvenu zaštitu, sprovođenje zakona i prihvatanje u društvu.

95. Što se tiče zdravstvene zaštite, transrodne osobe imaju isti pristup opštim uslugama zdravstvene zaštite kao svi drugi pojedinci. ECRI kao pozitivno konstatuje da se od 2012. godine tretman promjene pola, uključujući i psihoterapiju, hormonsku terapiju i operaciju, pokriva na nivou od 80% sredstvima iz nacionalnog sistema zdravstvenog osiguranja.[126] Tokom 2014. godine, kao dio LGBT strategije, određene su kontakt osobe u Ministarstvu zdravlja i u svim javnim zdravstvenim institutcijama kako bi se poboljšao pristup LGBT osoba zdravstvenoj zaštiti. Štaviše, u saradnji sa nevladinim organizacijama svim javnim zdravstvenim institucijama distribuirani su priručnik o LGBT pravima kao i brošura, a njihovi zaposleni su imali obuku.

96. Što se tiče obrazovanja, školske vlasti zabilježile su nekoliko slučajeva diskriminacije na osnovu seksualne orjentacije i rodnog identiteta. U aprliu 2014. godine, Osnovni sud u Baru presudio je po prvi put da je u jednoj školi došlo do diskriminacije na osnovu seksualne orjentacije.[127] Istraživanje ukazuje na to da je integrisanje obrazovanja o ljudskim pravima u školske planove i programe, uključujući i zabranu diskriminacije na osnovu seksualne orjentacije i rodnog identiteta, na relativno niskom nivou i da postoji značajan nivo maltretiranja i uznemiravanja LGBT osoba u školskom okruženju.[128] Tokom 2015. i 2016. godine Ministarstvo prosvjete sprovelo je određene aktivnosti sa ciljem da se poveća dimenzija zastupljenosti ljudskih prava u obrazovanju i da se poboljša demokratska kultura i različitosti u školama. Projekat "Unapređenja kapaciteta

---

[121] ECtHR 2016: CoE, CM 2010

[122] Član 3, Službeni list Crne Gore br. 2/ 17. Ovaj će Zakon stupiti na snagu 1. januara 2018. godine.

[123] Član 23 Zakona o međunarodnoj i privremenoj zaštiti stranaca prepoznaje rodni identitet i seksualnu orjentaciju kao karakteristike posebne društvene grupe.

[124] ILGA Europe (2015): 119.

[125] Akcioni planovi za 2013, 2014, 2015. i 2016. godinu.

[126] Bolnice u Crnoj Gori ne vrše relevantne medicinske operacije. ECRI je obaviješten da se očekuje da se sa takvim operacijama počne 2017. godine.

[127] Pokrenut je sudski predmet nakon što je uprava jedne škole uklonila fotografije sa izložbe u svojim prostorijama kada je gej umjetnik javno deklarisao svoju seksualnu orjentaciju. Sud je izjavio da je djelovanje ove škole predstavljalo povredu Zakona o zabrani diskriminacije i naložilo da se fotografije vrate na izložbu.

[128] Prema istraživanju sprovdenom 2013. godine sa 1 599 srednjoškolaca, 63% ispitanika čulo je da su druga lica ismijavana jer su navodno bila pripadnici LGBT zajednice.

školskih psihologa i pedagoga da pruže podršku mladim pripadnicima LGBT zajednice koji su izloženi diskriminaciji" realizovan u partnerstvu sa nevladinim organizacijama dao je određene pozitivne rezultate. ECRI međutim sa žaljenjem konstatuje da, iako LGBT Strategija predviđa veliki niz različitih mjera u prosvjeti, nivo njihove realizacije, naročito kada je riječ o obuci nastavnika na nivou osnovnog i srednjoškolskog obrazovanja i prolagođavanju školskih nastavnih programa i udžbenika da bi uključili i LGBT pitanja,[129] još uvijek nije zadovoljavajući.

97. ECRI preporučuje da vlasti u školama na odgovarajućem nivou i u kontekstu nadovezivanja na LGBT Strategiju i u konsultaciji sa LGBT zajednicom, realizuju mjere za unapređenje uzajamne tolerancije i poštovanja u obrazovanju, bez obzira na seksualnu orjentaciju ili rodni identitet. Ove mjere naročito treba da povećaju napore na rješavanju problema maltretiranja LGBT učenika u školama, a posebnu pažnju treba obratiti obuci nastavnika i reviziji udžbenika kako bi se podigla svijest o LGBT pitanjima.

98. Kako je ranije u tekstu navedeno, prve Parade ponosa organizovane u Budvi i Podgorici 2013. godine bile su praćene nasilničkim napadima (stav 43). Iako su kasnije Parade ponosa 2014, 2015. i 2016. godine[130] bile održane uspješno u Podgorici, prva parada planirana 2015. godine u Nikšiću zabranjena je tri puta, a kao razlog su navedena pitanja bezbjednosti.[131] Nakon pritužbi koje je predala jedna nevladina organizacija, Ombudsman je konstatovao da je došlo do povrede prava na okupljanje, pošto je policija, nakon što je dva puta zabranila paradu imala dovoljno vremena da ukloni rizike za bezbjednost i da obezbjedi uspješnu organizaciju parade.[132]

99. ECRI smatra da unapređenje LGBT prava u Crnoj Gori napreduje. Međutim organizacije civilnog društva navele su da Ministarstvu za ljudska i manjinska prava koje koordinira međuresornom radnom grupom[133] - tijelom koje je zaduženo za nadzor i praćenje LGBT Strategije - nedostaje dovoljno iskusnog kadra u ovoj oblasti[134] i da često postoje problemi sa opredjeljivanjem sredstava za realizaciju akcionog plana Strategije. U tom smislu ECRI sa žaljenjem konstatuje da u međuresornoj radnoj grupi nema predstavnika LGBT nevladinih organizacija za razliku od ranijeg međuresornog tijela, Savjeta za zaštitu od driskriminacije koje je raspušteno početkom 2016. godine. Uz to, iako pozdravlja Memorandume o razumijevanju potpisane sa 14 od 23 opštine sa ciljem unapređenja tolerancije prema LGBT osobama, ECRI konstatuje da situacija LGBT osoba izgleda naročito teška na lokalnom niovu. Stoga je potrebno u LGBT akcioni plan uključiti više konretno usmjerenih mjera sa regionalnom dimenzijom.

100. ECRI preporučuje da međuresorna radna grupa obezbijedi brzu realizaciju svih projekata Akcionog plana Strategije za pobojšanje kvaliteta života LGBT osoba (2013-2018) u bliskoj i redovnoj saradnji sa LGBT nevladinim organizacijama. To treba na pravi način da se finansira i da obuhvati posebno usmjerene mjere na lokalnom nivou.

---

[129] Prema studiji jedne nevladine organizacije, crnogorski udžbenici ne sadrže negativan sadržaj u odnosu na seksualnu orjentaciju ili rodni identitet, već uglavnom ova pitanja ignorišu, v. A. Saša Zeković (2013): 14.

[130] Parada ponosa 2016. godine odložena je za 17. decembar 2016. godine zbog izbora 16. oktobra 2016. godine.

[131] Balkan Insight (2015b); EP Intergroup 2015. Parada ponosa u Nikšiću nije održana ni 2016. godine.

[132] Odluka Ombudsmana br. 425/ 12, 24.12.2015.

[133] Radna grupa obuhvata predstavnike Ministarstva ljudskih i manjinskih prava, Minsitarstva prosvjete, Ministarstva zdravlja, Ministarstva kulture, Ministarstva održivog razvoja i turizma, Ministarstva vanjskih poslova, Ministarstva rada i socijalnog staranja, Ministarstva sporta i Uprave policije Ministarstva unutrašnjih poslova.

[134] Slično tome, v. EU EC 2016: 65.

PREPORUKE KOJE ĆE BITI PREDMET PROVJERE IZMEĐU DVA REDOVNA MONITORINGA (PRELAZNE PROVJERE)

Dvije konkretne preporuke za koje ECRI zahtijeva prioritetnu implementaciju od crnogorskih vlasti:

- ECRI preporučuje da vlasti uvedu sistem za prikupljanje raščlanjenih podataka da bi se obezbijedio koherentan i integrisan pregled predmeta, evidentiranjem specifičnih pobuda rasističkih i homo/transforbnih zločina iz mržnje (govor mržnje i nasilje) koji su prijavljeni policiji, kao i aktivnosti sistema pravosuđa koje uslijede i da ti podaci budu dostupni javnosti.

- ECRI preporučuje da vlasti institucionalizuju i povećaju broj romskih medijatora/asistenata u predškolskim ustanovama i u osnovnoj školi kako bi se obezbijedilo da djeca pohađaju školu i kako bi se smanjio rizik od osipanja.

Proces provjere između dva redovna monitoringa (prelazna provjera) za ove dvije preporuke ECRI će sprovesti najkasnije dvije godine nakon objavljivanja ovog izvještaja.

LISTA PREPORUKA

Stav i preporuke u tekstu izvještaja date su u zagradama

1. (§ 7) ECRI preporučuje da vlasti usklade Krivični zakonik sa Preporukom o opštoj politici (GPR) br. 7 kako se navodi u stavovima gore; naročito treba da (i) u sve krivično-pravne odredbe koje imaju za cilj suzbijanje rasizma i netrpeljivosti uključe osnove jezika i državljanstva, kao i seksualne orijentacije i rodnog identiteta, (ii) inkriminišu rasističke uvrede protiv lica ili grupe lica, bez obzira na to gdje žive, i (iii) inkriminišu širenje u javnosti i distribuiranje ili proizvodnju ili pohranjivanje sa ciljem širenja u javnosti ili distribuiranja, sa rasističkim ciljem, pisanih, slikovnih ili drugh materijala koji sadrže rasističke manifestacije.

2. (§ 12) ECRI preporučuje da vlasti izmjijene anti-diskriminacijske propise kako bi se popunile praznine koje smo pomenuli ranije u tekstu, a u skladu sa Opštom preporukom o politici (GPR) br. 7. Naročito je potrebno sljedeće: i) da se uključi diskriminacija zbog udruživanja, ii) da se uvede zakonska odredba kojom će se vlasti obavezati da u obavljanju svojih funkcija promovišu ravnopravnost i sprečavaju diskriminaciju, iii) da se uključi izričita obaveza da se obezbijedi da one stranke kojima javne vlasti dodijele ugovore, zajmove, donacije ili druge benefite poštuju i promovišu politiku nediskriminacije, i iv) da se predvidi obaveza da se suzbije javno finansiranje organizacija ili političkih partija koje promovišu rasizam.

3. (§ 16) ECRI preporučuje da vlasti uvedu sistem za prikupljanje raščlanjenih podataka da bi se obezbijedio koherentan i integrisan pregled predmeta, putem evidentiranja specifičnog motiva rasističkih i homo/transfobičnih zločina iz mržnje (govor mržnje i nasilje) koji su prijavljeni policiji, kao i da se obezbijedi da se prate aktivnosti sistema pravosuđa i da ti podaci budu dostupni javnosti.

4. (§ 31) ECRI preporučuje da, bez zadiranja u nezavisnost medija, vlasti ohrabre medije da obezbijede bolje poštovanje etičkih standarda i da pruže obuku sa tim ciljem. ECRI takođe preporučuje da vlasti pokrenu kampanju podizanja svijesti zajedno sa medijskim samo-regulatornim tijelima za sprečavanje i suzbijanje govora mržnje.

5. (§ 33) ECRI preporučuje da se rad jedinice za računarski kriminal intenzivira i da im se pruže odgovarajući tehnički i ljudski resursi i obuka za suzbijanje govora mržnje na Internetu.

6. (§ 35) ECRI preporučuje da se pojačaju aktivnosti obuke za za službenike za sprovođenje zakona i pravosuđe o zločinima iz mržnje. Te obuke treba da obuhvate i zločine iz mržnje bazirane na homo/transfobiji. ECRI takođe preporučuje da vlasti izvrše ocjenu uticaja kako bi ocijenili obuku i utvrdili do koje mjere ona pomaže da se efikasno identifikuju zločini iz mržnje i, ako je potrebno, da se ona prilagodi.

7. (§ 37) ECRI preporučuje da vlasti razgovaraju sa liderima Srpske pravoslavne crkve o načinima na koje Crkva može da koristi svoje moralne stavove da sprečava i suzbija govor mržnje, uključujući i onaj usmjeren protiv LGBT osoba, i da obezbijedi da se njihovi predstavnici uzdrže od pogrdnih komentara.

8. (§ 49) ECRI preporučuje da se pitanje rasne i/ili homo/transfobne motivacije u slučajevima nasilnih indicenata učini sastavnim dijelom istraga, naročito kroz pružanje jasnih uputstava policiji, kao i da bude dio sudskih postupaka od samog početka. ECRI takođe preporučuje da vlasti vrše obuku sudija i tužilaca o primjeni člana 42a Krivičnog zakonika o rasističkoj i homo/transfobnoj motivaciji kao otežavajućoj okolnosti.

9. (§ 56) ECRI preporučuje da vlasti, u saradnji sa civilnim društvom, sprovode temeljite ocjene implementacije Strategije za Rome (2016-2020) na godišnjem nivou da bi izmjerili uticaj strategije i ponovo definisali parametre i ciljeve ako je potrebno. U tom kontekstu, vlasti treba da ojačaju prikupljanje podataka o ravnopravnosti Roma, naročito u oblasti obrazovanja, zapošljavanja, stanovanja i zdravlja, a da obezbijede poštovanje principa povjerljivosti, dobrovoljne samo-identifikacije i svjesne saglasnosti, kako je opisano u stavu 14 Preporuke o opštoj politici br. 13 o borbi protiv anti-ciganizma i diskriminacije Roma.

10. (§ 58) ECRI preporučuje da vlasti uspostave solidnu proceduru praćenja implementacije Strategije za Rome i da obezbijede dugoročnu održivosti tako što će jasno opredijeliti odgovarajuća sredstva.

11. (§ 62) ECRI preporučuje izmjene i dopune Zakona o besplatnoj pravnoj pomoći da bi se omogućilo da Romi koji su izloženi riziku od apatridije mogu da koriste besplatnu pravnu pomoć tokom postupka za naknadni upis u knjigu rođenih.

12. (§ 67) ECRI preporučuje da vlasti institucionalizuju i povećaju broj romskih medijatora/asistenata u predškolskim ustanovama i u osnovnoj školi kako bi se obezbijedilo da romska djeca pohađaju školu i kako bi se smanjio rizik od osipanja.

13. (§ 71) ECRI preporučuje da vlasti usvoje integrisani pristup pitanju stanovanja Roma kojim bi se išlo dalje od građevinskih projekata; to treba da uključi potrebne mjere koje bi omogućile desegregaciju i olakšale pristup zapošljavanju i obrazovanju, kao i učešće u aktivnostima zajednice i da obezbijedi uključivanje Roma u proces odlučivanja koji se odnosi na opredjeljivanje i izgradnju stambenih jedinica.

14. (§ 74) ECRi preporučuje da vlasti usvoje subvencije i/ili podsticaje u politikama zapošljavanja sa ciljem da se pojača ekonomsko osnaživanje mladih Roma.

15. (§ 76) ECRI preporučuje da vlasti veliki prioritet daju zapošljavanju srazmjernog broja Roma na mjestima državnih službenika i da obezbijede da Romi ravnopravno koriste stabilne uslove rada kao i drugi državni službenici.

16. (§ 83) ECRI preporučuje da vlasti dalje jačaju kapacitet Ombudsmana da djelotvorno sprovodi svoj mandad u borbi protiv diskriminacije. To treba da uključuje, između ostalog, slobodu da ombudsman sam postavlja svoje zaposlene i dovoljno sredstava da se obezbijede dodatni ljudski resursi i da se promoviše podizanje svijesti, uključujući i kroz sprovođenje istraživanja i aktivnosti na terenu.

17. (§ 85) ECRI preporučuje da vlasti izmijene i dopune propise koji se odnose na izbor i razrješenje Ombudsmana da bi dalje ojačali njegovu nezavisnost i obezbijedili povjerenje građana u ovu instituciju.

18. (§ 92) ECRI preporučuje da se izvrše izmjene i dopune relevantnog zakonodavstva kako bi se omogućila promjena roda u ličnim dokumentima, bez obaveze da se završe svi postupci medicinske promjene pola, naročito operacija.

19. (§ 97) ECRI preporučuje da vlasti u školama na odgovarajućem nivou i u kontekstu nadovezivanja na LGBT Strategiju i u konsultaciji sa LGBT zajednicom, realizuju mjere za unapređenje uzajamne tolerancije i poštovanja u obrazovanju, bez obzira na seksualnu orjentaciju ili rodni identitet. Ove mjere naročito treba da povećaju napore na rješavanju problema maltretiranja LGBT učenika u školama, a posebnu pažnju treba obratiti obuci nastavnika i reviziji udžbenika kako bi se podigla svijest o LGBT pitanjima.

20. (§ 100) ECRI preporučuje da međuresorna radna grupa obezbijedi brzu realizaciju svih projekata Akcionog plana Strategije za pobojšanje kvaliteta života LGBT osoba (2013-2018) u bliskoj i redovnoj saradnji sa LGBT nevladinim organizacijama. To treba na pravi način da se finansira i da obuhvati posebno usmjerene mjere na lokalnom nivou.

BIBLIOGRAFIJA

Ova bibliografija sadrži najznačajnije objavljene izvore koji su korišćeni tokom ispitivanja situacije u Crnoj Gori. Ne treba smatrati da je to iscrpna lista svih izvora informacija koje su bile dostupne ECRI-u tokom pripreme izvještaja.

European Commission against Racism and Intolerance (ECRI)

1. ECRI (2015), Conclusions on the implementation of the recommendations in respect of Montenegro subject to interim follow-up, CRI(2015)7.
2. ECRI (2012a), Report on Montenegro, CRI (2012)5.
3. ECRI (1996), General Policy Recommendation No. 1: Combating racism, xenophobia, antisemitism and intolerance, CRI(96)43.
4. ECRI (1997), General Policy Recommendation No. 2: Specialised bodies to combat racism, xenophobia, antisemitism and intolerance at national level, CRI(97)36.
5. ECRI (1998a), General Policy Recommendation No. 3: Combating racism and intolerance against Roma/Gypsies, CRI(98)29.
6. ECRI (1998b), General Policy Recommendation No. 4: National surveys on the experience and perception of discrimination and racism from the point of view of potential victims, CRI(98)30.
7. ECRI (2000), General Policy Recommendation No. 5: Combating intolerance and discrimination against Muslims, CRI(2000)21.
8. ECRI (2001), General Policy Recommendation No. 6: Combating the dissemination of racist, xenophobic and antisemitic material via the Internet, CRI(2001)1.
9. ECRI (2003), General Policy Recommendation No. 7: National legislation to combat racism and racial discrimination, CRI(2003)8.
10. ECRI (2004a), General Policy Recommendation No.8: Combating racism while fighting terrorism, CRI(2004)26.
11. ECRI (2004b), General Policy Recommendation No.9: The fight against antisemitism, CRI(2004)37.
12. ECRI (2007a), General Policy Recommendation No.10: Combating racism and racial discrimination in and through school education, CRI(2007)6.
13. ECRI (2007b), General Policy Recommendation No.11: Combating racism and racial discrimination in policing, CRI(2007)39.
14. ECRI (2009), General Policy Recommendation No. 12: Combating racism and racial discrimination in the field of sport, CRI(2009)5.
15. ECRI (2011), General Policy Recommendation No.13: Combating anti-Gypsyism and discrimination against Roma, CRI(2011)37.
16. ECRI (2012b), General Policy Recommendation No.14: Combating racism and racial discrimination in employment, 2012, CRI(2012)48.
17. ECRI (2016a), General Policy Recommendation No. 15: Combating Hate Speech, CRI(2016)15.
18. ECRI (2016b), General Policy Recommendation No. 16: Safeguarding irregularly present migrants from discrimination, CRI(2016)16.

Other sources

19. AlJazeera English (2013, October 20), Montenegro's gay pride march sparks violence, http://www.aljazeera.com/news/europe/2013/10/montenegro-gay-pride-march-sparks-violence-20131020132010789429.html
20. Amnesty International (2014), Montenegro: Submission to the United Nations Human Rights Committee, 112th Session.
21. Balkan Insight (2014a, October 27). Gay Montenegrins Face Workplace Discrimination, http://www.balkaninsight.com/en/article/montenegro-s-gay-persons-face-discrimination-in-workplace.

22. Balkan Insight (2014b, December 3), Montenegro Prosecution Charges Tabloid With Hate Speech, http://www.balkaninsight.com/en/article/montenegro-s-prosecution-sues-informer-for-hate-speech.
23. Balkan Insight (2015a, March 26), Montenegro Fines 'Informer' Editor For Hate Speech, http://www.balkaninsight.com/en/article/montenegro-court-convicts-tabloid-editor-of-hate-speech.
24. Balkan Insight, (2015b, April 13), Montenegro Faces Hard Choices Over Sports Violence, http://www.balkaninsight.com/en/article/montenegro-faces-hard-choices-over-sports-violence.
25. Balkan Insight (2015c, May 7), Gay Anger in Montenegro over Banned March, http://www.balkaninsight.com/en/article/montenegrin-rights-groups-protest-over-new-gay-march-ban.
26. Balkan Insight (2015d, May 29), Montenegro Jails Three for Abusing Gay Activist, http://www.balkaninsight.com/en/article/montenegro-jails-three-for-gay-activist-assault.
27. Balkan Insight (2016, April 25), New Media Ethics Code Welcomed in Montenegro, http://www.balkaninsight.com/en/article/montenegrin-media-approve-new-code-of-ethics-04-22-2016.
28. Centre for Democracy and Human Rights (CEDEM) (2015) Employment of male and female members of Roma community in Montenegro - Legislation, employers' views, good practice.
29. Council of Europe (CoE), Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities (ACFC) (2014), Second Opinion on Montenegro, ACFC/OP/II (2013)002.
30. CoE, Commissioner for Human Rights (2011), Discrimination on grounds of sexual orientation and gender identity in Europe, 2nd edition.
31. CoE, Commissioner for Human Rights (2014), Report by Nils Muižnieks following his visit to Montenegro from 17 to 20 March 2014, CommDH(2014)13.
32. CoE, Committee of Ministers (2010), Recommendation CM/Rec(2010)5 of the Council of Europe's Committee of Ministers on measures to combat discrimination on grounds of sexual orientation or gender identity.
33. CoE, Directorate General of Human Rights and Rule of Law (2013), Opinion of the Directorate General of Human Rights and Rule of Law Human Rights Policy and Development Department on the draft Law on the amendments of the Law on Protector of Human Rights and Freedoms of Montenegro.
34. CoE, Parliamentary Assembly (PACE) (2015), The honouring of obligations and commitments by Montenegro.
35. CoE, Steering Committee for Human Rights (CDDH) (2013), Follow-up to the Committee of Ministers' Recommendation CM/Rec(2010)5 on measures to combat discrimination on grounds of sexual orientation or gender identity, CDDH(2013)004FIN.
36. CoE, Venice Commission and the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) - Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR) (2011), Joint opinion on the law on the protector of human rights and freedoms of Montenegro by the Venice Commission and the OSCE/ODIHR, CDL-AD(2011)034, http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)034-e.
37. COWI/The Danish Human Rights Institute (2011), Gorjanc Prelevic, T., Study on Homophobia, Transphobia and Discrimination on grounds of Sexual orientation and Gender Identity, Legal Report: Montenegro, http://www.coe.int/t/Commissioner/Source/LGBT/MontenegroLegal_E.pdf
38. European Court of Human Rights (ECtHR) (2016), Fact sheet - Gender identity issues, http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Gender_identity_ENG.pdf
39. Decade of Roma Inclusion Secretariat Foundation (2014), Civil Society Monitoring on the Implementation of the National Roma Integration Strategy and Decade Action Plan in Montenegro in 2012 and 2013.
40. European Union (EU), European Commission (EC) (2014), Montenegro Progress Report, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2014/20141008-montenegro-progress-report_en.pdf.

41. EU, EC (2016), Montenegro 2016 Report, SWD(2016)360 final, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2016/20161109_report_montenegro.pdf.
42. EU, EC (2016, 27 June), Assessing the implementation of the EU Framework for National Roma Integration Strategies and the Council Recommendation on effective Roma Integration measures in Member States.
43. European network of legal experts in gender equality and non-discrimination (European Equality Law Network-EELN) (2015), Country report on Non-discrimination, Montenegro, 2015.
44. European network of legal experts in gender equality and non-discrimination (European Equality Law Network-EELN) (2016), Country report on Non-discrimination, Montenegro, 2016.
45. European Parliament (2016), Resolution of 10 March 2016 on the 2015 report on Montenegro, http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2016-0092+0+DOC+XML+V0//EN&language=EN.
46. Government of Montenegro (2012, November 7), Council for Protection against Discrimination strongly condemns hate speech, violence against LGBT advocates, http://www.gov.me/en/news/117570/Council-for-Protection-against-Discrimination-strongly-condemns.html.
47. Government of Montenegro (2013, July 23), Government of Montenegro strongly condemns hate speech against LGBT population and other vulnerable groups, http://www.gov.me/en/news/129997/Government-of-Montenegro-strongly-condemns-hate-speech-against-LGBT-population-and-other-vulnerable-groups.html.
48. Government of Montenegro, (2015a), UPR, Mid-Term report of Montenegro on the implementation of recommendations received during the second cycle of Universal Periodic Review, http://lib.ohchr.org/HRBodies/UPR/Documents/Session15/ME/Montenegro2ndCycle.pdf.
49. Government of Montenegro (2015b), Report on the implementation of the Strategy for improving the position of Roma and Egyptians in Montenegro 2012-2016 for 2014.
50. Government of Montenegro, Ministry for Human and Minority Rights (2014, November 28), The Rulebook on the content and manner of keeping separate records on cases of reported discrimination http://www.mmp.gov.me/biblioteka/pravilnici.
51. International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association (ILGA)-Europe (2014), Annual Review, http://www.ilga-europe.org/sites/default/files/Attachments/annual_review_2014_web_version.pdf.
52. ILGA Europe (2015), Annual Review, http://www.ilga-europe.org/sites/default/files/Attachments/01_full_annual_review_updated.pdf.
53. ILGA Europe (2016), Annual Review, http://www.ilga-europe.org/sites/default/files/2016/full_annual_review.pdf.
54. Laković, M. et Saša Zeković, A. (2015), Strategic Litigation on sexual orientation discrimination in Montenegro: from principles to practice.
55. Le Courrier des Balkans (2015, April 6), Après les violences du match contre la Russie, le chef des ultras du Monténégro s'explique, http://balkans.courriers.info/article26951.html.
56. Montenegro Media Institute (2013), Online Hate Speech, Montenegro country report, EU-UNESCO Project: Media Accountability in South-East Europe.
57. National Democratic Institute (NDI), Public Opinion Poll in the Balkans on LGBTI Communities (2015), available at http://fr.slideshare.net/NDIdemocracy/ndi-public-opinion-poll-in-the-balkans-on-lgbti-communities.
58. OSCE-ODIHR, Hate Crime Reporting: Montenegro, available at: http://hatecrime.osce.org/montenegro.
59. OSCE (2012), Montenegro Early Parliamentary Elections 14 October 2012, Final Report, http://www.osce.org/odihr/97940?download=true.
60. OSCE (2013, November 29), ODIHR trains Montenegrin police in recognizing and investigating hate crimes http://www.osce.org/odihr/109084.
61. OSCE (2017), Montenegro Parliamentary Elections 2016, Final Report, http://www.osce.org/odihr/elections/montenegro/295511?download=true.

62. Rakočević, K. et al. (2016), The acceptance of LGBT people in Montenegro: Barriers, Challenges and Experiences, LGBT Forum Progress.
63. Roma Times (2016, May 20), The thugs who beat up the minor Roma boy in Podgorica are arrested, http://romatimes.news/index.php/en-us/nevipena/121-nevipe/974-the-thugs-who-beat-up-the-minor-roma-boy-in-podgorica-are-arrested.
64. Sarajevo Open Centre (2015), The Effect of EU Integration Process on Human Rights of LGBT People in Slovenia, Croatia and Montenegro, http://soc.ba/site/wp-content/uploads/2015/05/EU-integracije_eng_web.pdf.
65. Saša Zeković, A. (2013), Montenegrin educational policy and sexual orientation: representation of LGBT topics in school curricula and textbooks, Centre for Civic Education/LGBT Forum Progress, http://media.lgbtprogres.me/2011/03/LGBT-analyses-ENG-11.pdf.
66. Saša Zeković, A. et al (2014), Myths and Stereotypes: Violence and Hate Speech towards LGBT Persons, available at http://media.lgbtprogres.me/2014/05/Myths-and-stereotypes-eng.pdf.
67. Saveljic, M. et al. (2016), Legal protection of LGBT Persons: Role and Actions of the Prosecutor's Office, Podgorica, http://media.lgbtprogres.me/2016/09/legal-protection-web.pd.
68. Statistical Office of Montenegro (MONSTAT) and UNICEF (2014), 2013 Montenegro Multiple Indicator Cluster Survey and 2013 Montenegro Roma Settlements Multiple Indicator Cluster Survey, Final Report.
69. The European Parliament's Intergroup on LGBTI Rights (2015, September 18), Montenegrin Police bans Nikšić Pride for third time this year, http://www.lgbt-ep.eu/press-releases/montenegrin-police-bans-niksic-pride-for-third-time-this-year/.
70. The Protector of Human Rights and Freedoms of Montenegro (Ombudsman) (2014), Annual Report.
71. The Protector of Human Rights and Freedoms of Montenegro (Ombudsman) (2015), Annual Report.
72. United Nations (UN), Committee on the Elimination of Discrimination against Women (CEDAW) Concluding Observations on Montenegro (2011), CEDAW/C/MNE/CO/1.
73. UN, Committee on the Elimination of Racial Discrimination (CERD) (2014), Concluding Observations on Montenegro, CERD/C/MNE/CO/2-3.
74. UN, Human Rights Committee (HRC) (2014), Concluding Observations on Montenegro, CCPR/C/MNE/CO/1.
75. UN, Human Rights Council (2015), Report of the Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances, Mission to Montenegro, A/HRC/30/38/Add.2.
76. UN, Human Rights Council (2014), Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression, Frank La Rue, Mission to Montenegro, A/HRC/26/20/Add.1.
77. UNHCR (2016), Representation in Montenegro, Montenegro Factsheet.
78. UNICEF (2014), Study on investing in early childhood education in Montenegro.
79. U.S. Department of State, Bureau of Diplomatic Security (OSAC) (2016), Montenegro 2016 Crime and Safety Report.
80. US Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights and Labour (2016), International Religious Freedom Report – Montenegro, https://2009-2017.state.gov/documents/organization/238626.pdf.
81. US Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights and Labour (2016), Montenegro 2015 Human Rights Report, http://www.state.gov/documents/organization/253093.pdf.